

De toekomst van het verleden

Een onderzoek naar de manier waarop het culturele geheugen gestalte krijgt in de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in de jaren 1994, 2004 en 2014

Masterscriptie

7 september 2015

Naam: Merel Verhoeven

Studentnummer: 3039668

Email: m.verhoeven@student.ru.nl

Opleiding: Kunst- en cultuurwetenschappen

Onderwijsinstelling: Radboud Universiteit Nijmegen

Begeleider: Dr. Martijn Stevens

Tweede lezer: Dr. Liedeke Plate

Dankwoord

Het schrijven van een scriptie was voor mij een hele opgave. Ik heb 'ups' gekend waarin ik enorm enthousiast was over het onderzoek dat ik verrichte, de theoretici die ik bestudeerde en ook nog eens helder voor ogen had wat het doel van deze scriptie was. Uiteraard heb ik ook de 'downs' gekend waarin ik het eigenlijk allemaal helemaal niet meer zag zitten. Graag wil ik dan ook een dankwoord uitspreken naar de personen die mij door het scriptieproces én de scriptiestress heen gesleept hebben. Het eerste dankwoord gaat uit naar mijn ouders Carolien en Michel. Zij hebben in de afgelopen tien maanden altijd voor mij klaar gestaan en mij door de moeilijkste momenten heen gesleept. In de twee maanden dat ik in het ouderlijk huis aan de scriptie werkte, ben ik verzorgd alsof ik in een vier-sterren hotel logeerde. Mijn dank daarvoor is enorm groot. Ook wil ik graag dank uitspreken naar mijn twee zusjes Veerle en Hortense. Ook zij hebben mij gesteund en getolereerd in stressvolle tijden waar de spanning nogal eens hoog kon oplopen. Ik wil hen bedanken voor het geduld dat ze met mij hadden. Verder wil ik ook Elza bedanken voor het feit dat ze in mij geloofde. Ze heeft me gesteund en aangemoedigd door te zetten waardoor we uiteindelijk bijna simultaan hebben kunnen afstuderen. Een ander dankwoord gaat uit naar Karlijn. Karlijn heeft mij al vanaf moment 1 op weg geholpen. Ze gaf me motivatie om door te zetten en heeft me ontelbare keren mee naar de bieb gesleept. Samen hebben we dan ook wel wat uurtjes daar versleten. Zonder haar had ik het misschien niet gered! Het laatste dankwoord gaat uit naar mijn begeleider dr. Martijn Stevens. Samen hebben we heel wat uren gespendeerd aan het bespreken van mijn scriptie, maar het was altijd gezellig. Hij stelde me altijd gerust en wist orde te brengen in de chaos die vaak in mijn hoofd aanwezig was. Mijn dank voor zijn begeleiding is dan ook groot.

Iedereen, bedankt!

Merel Verhoeven

Nijmegen, 7 september 2015

Abstract

This thesis researches the way Operation Market Garden and the liberation of Nijmegen has been remembered in the past two decades. In September 2014 it was the seventieth birthday of this commemoration. Even though there were only a few veterans and eye-witnesses left, this commemoration was more popular than ever. This been said, twenty years earlier – when the fiftieth celebration took place – the general idea was that the interest for this piece of Second World War history would decrease at a fast pace. However the opposite appeared to be true. Provoked by this discrepancy, I wondered how this commemoration was organized in the past twenty years. My research focused on three periods, namely the year 1994, 2004 en 2014. In those three years I have performed a qualitative analysis to gather research material which I explained from theory. For the theoretical basis I have used the approach that was given to the notion 'cultural memory' by Jan en Aleida Assmann.

My research showed that the commemoration in the year 1994 and 2004 dealt with a paradox. On the one hand there was decided, in both years, that this would be the last commemoration. Due to the age of the veterans and eye-witnesses it was no longer necessary to continue on a big level. Remarkable was, however, that the commemoration always continued and was never discharged. In 2014 this message does not even exist anymore. Even the paper wrote: 'Nobody doubts the continuation of commemorations' (De Gelderlander, 12-09-2014). The importance of keeping this memory alive was now self-evident. From 1994 and on there has always existed a group which openly claimed the importance of the continuation of the war memory. This group saw that the living memory was fading out during the years. Explained is that a so-called 'commemoration-industry' was invented in 1994 to keep the memory alive. This industry has a highly amusing tendency which has grown exponentially in the last twenty years. Stated was that this industry was a 'necessary evil' in order to keep the growing 'generation of postmemory' interested. This 'evil' grew a peak in 2014 with festivals, re-enactments, liberation parties and so on. Apparently was this amusement essential for the continuation of commemorations.

Inhoudsopgave

Inleiding	p. 1
1. Inleiding op de scriptie	p. 1
2. Stand van zaken	p. 2
2.1 Nijmeegse herdenkingscultuur	p. 2
2.2 Veranderde perceptie	p. 3
3. Theoretisch kader	p. 5
3.1 Memory studies	p. 5
3.2 Memory studies: de hedendaagse traditie	p. 6
3.3 De geschiedenis, het verleden en de herinnering	p. 6
3.4 Het culturele geheugen	p. 7
3.5 <i>Lieux de mémoire</i>	p. 8
4. Onderzoeksvraag	p. 9
5. Methodologie	p.10
5.1 Methode	p.10
5.2 Materiaal	p.11
5.3 Opbouw	p.12
Hoofdstuk 1: Zin in herdenken	p.14
1.1 Zin in herdenken	p.14
1.2 Het communicatieve geheugen	p.17
1.3 Rituele heropvoering	p.19
1.4 Authenticiteitsbeleving en amusementswaarde	p.21
1.5 Conclusie	p.23
Hoofdstuk 2: De dynamiek van het geheugen	p.25
2.1 Autobiografische en historische herinnering	p.25

2.2 Het communicatieve en het culturele geheugen verbonden	p.26
2.3 'De veteranen hebben de beste tijd wel gehad'	p.28
2.4 De boodschap doorgegeven	p.30
2.5 Conclusie	p.31
Hoofdstuk 3: Minder kransen, meer beleving	p.33
3.1 De inkleuring van de globale schets	p.34
3.2 The generation of postmemory	p.36
3.3 Minder kransen, meer beleving	p.38
3.4 Conclusie	p.42
Conclusie	p.44
Resultaten	p.45
Epiloog: de herdenking als <i>lieux de mémoire</i>	p.47
Bibliografie	p.49
Literatuurlijst	p.49
Krantenartikelen	p.52
Krantenartikelen Inleiding	p.52
Krantenartikelen 1994	p.52
Krantenartikelen 2004	p.53
Krantenartikelen 2014	p.53
Digitale bronnen	p.54
Interviews	p.55
Coalitieakkoord & Raadsbesluit Gemeente Nijmegen	p.5

Inleiding

1. Inleiding op de scriptie

'September '44 leeft meer dan ooit' kopte *De Gelderlander* na een week die helemaal in het teken stond van de zeventigste herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen (De Gelderlander, 22-09-2014). In vergelijking met eerdere jubilea werd de herdenking in september 2014 massaal bezocht, zo vervolgt de berichtgeving:

Nog nooit bezochten zó veel mensen de herdenkingen in hun dorpen en steden, luisterden zó veel mensen naar de verhalen van de laatste ooggetuigen [...] en nog nooit keken zó veel mensen naar het keurig gerestaureerde oorlogstuig en het nagespeelde oorlogsgeweld van september 1944 [...] als in de afgelopen week (De Gelderlander, 22-09-2014).

De bezoeker zou zich zo ongeveer fulltime kunnen bezighouden met alle activiteiten en herdenkingen die georganiseerd werden in het kader van het zeventigjarige jubileum (De Gelderlander, 10-09-2014). Interessant voor dit jaar is ook dat er voor het eerst allerlei nieuwe herdenkingen werden georganiseerd. Bijvoorbeeld de allereerste herdenking van een neergestorte Spitfire in Hees op 25 september 1944 (De Gelderlander, 24-09-2014; 26-09-2014). Of ook de kinderen en Engelse soldaten die omkwamen bij een onbedoelde ontploffing van een handgranaat bij de Kazerne op 22 september 1944 werden voor het eerst in september 2014 herdacht (De Gelderlander, 23-09-2014). In 2014 lijkt er niet getwijfeld te worden aan de noodzaak van een grootschalige organisatie ten aanzien van de herdenkingen en evenementen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen, zo beaamt *De Gelderlander* (De Gelderlander, 12-09-2014). In het verleden is er echter wel eens getwijfeld aan de toekomst en voortzetting van het Nijmeegse oorlogsverhaal. In 1994, na de vijftigste herdenking, werd voorspeld dat het animo voor deze herdenking in het bijzonder, maar ook voor alle herdenkingen betreffende de Tweede Wereldoorlog in het algemeen, zouden afnemen (De Gelderlander, 22-09-2014). Deze voorspelling lijkt – in ieder geval voor het jaar 2014 – niet te zijn uitgekomen. Er is hier zelfs eerder sprake van het tegendeel. Deze opvallende kentering die in twintig jaar tijd heeft plaatsgevonden, heeft mijn interesse gewekt. Waar er in 1994 nog onzekerheid bestond over de voortzetting van de herdenking daar lijkt in 2014 alleen maar vastberadenheid te bestaan. Door deze geconstateerde veranderde perceptie vraag ik mij af op welke wijze de herdenking in de afgelopen twintig jaar vorm heeft gekregen. Want waarom werd er in 1994 gedacht dat de belangstelling voor deze herdenking zou afnemen? Waren daar bijvoorbeeld tijdens de herdenking in 1994 aanwijsbare redenen voor te geven? Vanuit dit jaar is het interessant te kijken naar hoe de herdenking in de twintig jaar daarna is vormgegeven. Is er wellicht een trend te ontdekken die heeft kunnen leiden tot de immense populariteit die de herdenkingen in 2014 verwierven? Dit zijn een aantal vragen die mij hebben beziggehouden sinds het lezen van bovenstaand krantenbericht. Dit bericht schetst een prikkelend vraagstuk dat ik in deze scriptie wil gaan onderzoeken. Dit wil ik doen door te kijken naar hoe de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in

de afgelopen twintig jaar is vormgegeven, om zo vervolgens de mate van toe- en afnemende populariteit van deze herdenking in dit genoemde tijdsspanne in kaart te brengen.

2. Stand van zaken

2.1 Nijmeegse herdenkingscultuur

Onderzoek naar de manier waarop herdenkingen in verschillende tijdvakken vormgegeven worden, is uitgevoerd door de Nijmeegse historicus Joost Rosendaal. Rosendaal onderzoekt in zijn boek *Nijmegen '44* de herdenkingscultuur betreffende het bombardement van 22 februari 1944, Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in september 1944 tussen de jaren 1944 en 2008 (Rosendaal, 2009).¹ Rosendaal concludeert dat de Nijmeegse herdenkingscultuur periodes van wisselende interpretaties en toe- en afnemende belangstelling kende.² Het omgaan met de herinnering aan, en de organisatie rond de herdenking van het februaribombardement, Operatie Market Garden en bevrijding van Nijmegen kenden de afgelopen twee decennia verschillende vormen. Zo stelt Rosendaal over het dynamische verloop van de Nijmeegse herdenkingscultuur:

De manier waarop in Nijmegen met de herdenking van het oorlogsjaar 1944 is omgegaan, kende in de loop der jaren vele vormen. [...] Het verhaal van het bombardement en de verwoesting van Nijmegen eindigt niet in 1944, maar begint in zekere zin pas dan zijn betekenis te krijgen. En die betekenis verandert nog altijd (Rosendaal, 2009: 165).

In de laatste paragraaf van het tweede deel van zijn boek bespreekt Rosendaal de veranderde betekenis van de Nijmeegse herdenkingscultuur tussen de jaren 1994 en 2008 (Rosendaal, 2009: 287-305). Deze paragraaf is voor mijn onderzoek interessant omdat de periode die Rosendaal bespreekt overlap heeft met de tijdsspanne die mijn onderzoek omvat. Rosendaal noemt deze periode een fase van institutionalisering. De gemeenschappelijke herinnering aan de verschrikkingen van de oorlog kregen een steeds prominentere plek in de Nijmeegse samenleving. Daaromtrent werden meer officiële herdenkingen georganiseerd en tegelijkertijd werden monumenten ontworpen die een plek kregen in het Nijmeegse stadsgezicht. Daar bleef het niet bij: instanties ontwikkelden educatieprojecten en voor het eerst werden persoonlijke verhalen als wezenlijk gezien voor de Nijmeegse oorlogsgeschiedenis en in grote mate blootgelegd, opgeschreven en gepubliceerd. (Rosendaal, 2009: 287-305).³ Zoals verderop in deze scriptie zal blijken, zorgt de opkomst van dit soort initiatieven voor het in stand houden van de herinnering aan het lokale oorlogsverleden.

Ondanks dat Rosendaal de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in zijn boek bespreekt, is zijn onderzoek vooral tot stand gekomen in het kader van de

¹ In deze scriptie gebruik ik de term 'herdenkingscultuur' als een overkoepelend begrip om aan te duiden hoe een gebeurtenis in een bepaalde periode wordt herdacht.

² Rosendaal onderscheidt de volgende fases in de herdenkingscultuur van Nijmegen: 1944-1948: Spontane herdenking; 1948-1960: Gecontroleerde herdenking; 1960-1976: De oorlog vergeten?; 1976-1994: Herontdekking; 1994-2008: Institutionalisering (Rosendaal, 2009: 165-305).

³ Een recent voorbeeld hiervan is het boek *De Oversteek, zoektocht naar 48 Amerikaanse oorlogshelden* geschreven door Dorine Steenbergen, journalist van De Gelderlander. Zij heeft aan de hand van herinneringen van nabestaanden het levensverhaal van de bij de 'oversteek' 48 omgekomen Amerikaanse militairen opgetekend (Steenbergen, 2013).

herdenking van het bombardement in februari 1944. Om die reden noemt hij slechts terloops de herdenking in september.⁴ Daarnaast loopt het onderzoek maar tot 2008. Daardoor ontbreekt er, wat betreft deze twee betekenisvolle gebeurtenissen, een gedetailleerd onderzoek naar het verschil in herdenken tussen 1994 en nu – twee decennia later. Hier ontsluit zich een onderzoeksveld dat tot dusver onderbelicht bleef in de (Nijmeegse) literatuur. Naast het onderzoek van Rosendaal is er verder namelijk ook weinig tot geen (vergelijkend) onderzoek gedaan naar de Nijmeegse herdenkingscultuur in het algemeen en naar de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in het bijzonder. Naar aanleiding van het onderzoek van Rosendaal is er wel door masterstudente Mia Beukering een vergelijkend onderzoek gedaan naar de rol van de gemeente bij de herdenking van het februaribombardement in de afgelopen decennia (De Gelderlander, 21-02-2015). Ondanks dat dit ook een onderzoek naar de Nijmeegse herdenkingscultuur betreft, richt dit onderzoek zich net zoals het onderzoek van Rosendaal vooral op het februaribombardement. Ook in het boek *En toen vielen de bommen* onder redactie van Margitka van Woerkom wordt aandacht besteed aan hoe negentien Nijmeegse oorlogsgetuigen de vijftigste herdenking van het februaribombardement hadden ervaren en welke noodzaak zij zagen in het blijven voortzetten van herdenkingen (Van Woerkom, 1994). Deze perceptie omvat echter alleen het jaar 1994 en spreekt ook niet over de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. Deze beschreven kennislacune – en het feit dat er al onderzoek is verricht naar (de herdenking van) het februaribombardement – prikkelde mij om onderzoek te doen naar de herdenking in september.

2.2 Veranderde perceptie

Het onderzoek van Rosendaal laat zien dat sinds het einde van de oorlog de herdenking van het oorlogsjaar 1944 door de jaren heen verschillende vormen heeft gekend (Rosendaal, 2009: 165). De herdenking kende periodes van wisselende belangstelling waarin de betekenis van de oorlogsherinnering schommelde. Na een periode van afnemende belangstelling constateert Rosendaal vanaf het einde van de jaren zeventig een geleidelijk toenemende belangstelling in het Nijmeegse oorlogsverhaal. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw wordt in internationale, maar ook in nationale literatuur de toenemende belangstelling voor het verleden opgemerkt. Zo claimen Andreas Huyssen e.a. dat er een overgang heeft plaatsgevonden van een samenleving waar toekomstperspectieven centraal staan naar een samenleving waar de blik naar het verleden is gericht (Huyssen, 1986, 1995, 2000; Perry, 1999; Van Ginkel, 2011; Frijhoff, 2011; Plate & Smelik, 2009, 2013). Het openbare herinneren – oftewel het herdenken van thema's uit het verleden – ontvangt ongekende interesse. Tijdens deze opleving zijn er echter ook momenten waarin het herdenken zelf en de invulling van de herdenkingen wordt betwist en bevestigd. Zoals hierboven al vermeld, werd in 1994 en 1995 (nationale bevrijding) gedacht dat na de viering van het vijftigjarige kroonjubileum de publieke interesse voor de oorlogsherinnering zou afnemen. In 2014, daarentegen, is juist een enorme

⁴ Rosendaal kreeg van de Radboud Universiteit Nijmegen opdracht om de omgang met en de verwerking van het februaribombardement te onderzoeken (Rosendaal, 2009: 305). De bevrijding van Nijmegen en Operatie Market Garden is om die reden voor een groot deel buiten beschouwing gelaten.

belangstelling geconstateerd. Wisselende percepties domineren de cultuur van het herdenken zowel qua inhoud als in de voortzetting ervan. In lijn met Rosendaal onderschrijven historica Maud van de Reijt en Ilse Raaijmakers dit op nationaal niveau. Zij hebben beide onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de herdenkingsdagen 4 en 5 mei en onderstrepen dat de perceptie rond de herdenking van de Tweede Wereldoorlog sinds het einde van de oorlog continu is veranderd (Van de Reijt, 2010; Raaijmakers, 2014). Beide verklaren dat de focus op wie, wat, wanneer, hoe en óf er herdacht moest worden altijd een punt van discussie is geweest. Volgens historicus Erik Somers is de laatste twintig jaar de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog extra toegenomen. Somers publiceerde recentelijk over de presentatie van de Tweede Wereldoorlog in musea sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw (Somers, 2014). Net zoals het krantenbericht uit *De Gelderlander* geeft ook Somers aan dat na de vijftigste herdenking van de bevrijding van Nederland verwacht werd dat de publieke aandacht zou afnemen, maar dat dit niet zo blijkt te zijn (Somers, 2014: 29). Hij geeft aan dat de belangstelling voor oorlogs- en verzetsmusea in Nederland de laatste twintig jaar een enorme toename heeft gekend en dat er – parallel aan deze toename – een verandering is ontstaan in de (museale) beleving van de Tweede Wereldoorlog (Somers, 2014: 21 & 38). Somers concludeert dat de perceptie op het oorlogsverleden in de afgelopen twintig jaar is veranderd (en nog steeds verandert) omdat de generatie die de oorlog bewust heeft meegemaakt ons langzaam ontvalt. Inleven in een periode die steeds verder van ons af komt te liggen wordt moeilijker, zeker naarmate de herinnering aan dit verleden steeds minder uit eerste hand komt. Somers focust zijn onderzoek op de museale beleving, maar de overdrachtsperiode die hij schetst waarin de levende herinnering langzaam geschiedenis wordt, is een algemene trend die ook van invloed moet zijn geweest op herdenkingen (Somers, 2014). Dit vraagt, net zoals in het museum noodzakelijk was, tot herinterpretatie en herdefiniëring van de betekenis van herdenkingen. De indirecte overdracht gaat steeds meer domineren en dat roept op tot een andere cultuur van herdenken. Het definiëren van deze betekenisverandering noemt cultureel socioloog Rob van Ginkel een onderzoek naar de 'herdenkingspraktijk'. Hij legt deze term als volgt uit: 'De herdenkingspraktijk betreft een simpel lijkende kwestie: wat doen mensen eigenlijk als ze herdenken? Wie herdenken wie, waar, wanneer, hoe en waarom?' (Van Ginkel, 2011: 20). Het definiëren van de herdenkingspraktijk van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen en onderzoek naar de inhoud en organisatie van deze herdenking in de afgelopen twintig jaar is het doel van deze scriptie. Twintig jaar geleden – toen bijvoorbeeld de meeste veteranen nog in leven waren – lag de focus wellicht vooral bij het eren van deze groep en was *hun* aanwezigheid in de stad van belang. In 2014 is deze groep ons voor een groot deel ontvallen, maar is de herdenking wel groter en meer bezocht dan ooit tevoren – nu lijkt de aanwezigheid van de bezoeker meer van belang.

3. Theoretisch kader

3.1 Memory studies

De herdenkingspraktijk die Van Ginkel noemt, kent geen vastomlijnde betekenis. Wat mensen doen als ze herdenken, is een dynamisch proces waarin het herdachte verleden in elk heden opnieuw geïnterpreteerd en vervolgens gedefinieerd wordt. Deze definitie wordt continu opnieuw herzien, geherïnterpreteerd en geherdefinieerd. Deze actieve benadering van de herdenkingspraktijk is de focus van deze scriptie. Daarmee past dit onderzoek in de hedendaagse traditie van het wetenschappelijke veld van 'memory studies'. Voordat ik de hedendaagse traditie ga bespreken, introduceer ik dit vakgebied eerst kort.

De herinnering of het geheugen – twee begrippen die centraal staan binnen de memory studies – raken zowel op theoretisch als op praktisch vlak meerdere disciplines. Zo wordt er bijvoorbeeld onderzoek gedaan binnen dit veld bij psychologie, sociologie, antropologie, filosofie en geschiedenis. Memory studies kan daarom niet gezien worden als een coherent veld, maar wordt eerder gekenmerkt als een transdisciplinaire wetenschap waarin onderzoek naar de connectie tussen 'cultuur' en de 'herinnering' centraal staat (Erl, 2011:1-9; Olick, Vinitzky-Seroussi & Levy, 2011: 36-49). Het 'culturele geheugen' is dan ook een sleutelbegrip binnen deze wetenschap. Hoe dit begrip in deze scriptie gebruikt zal worden, licht ik later in dit hoofdstuk toe.

De werkelijke opkomst van memory studies kan parallel worden geplaatst met de zogenaamde 'memory boom' die sinds laat jaren tachtig van de twintigste eeuw gaande is. Zoals al eerder genoemd, spreekt de literatuur van het opkomen van buitenproportionele interesse in het verleden en het in standhouden van de herinnering aan dit verleden op lokaal, regionaal, nationaal en zelfs transnationaal niveau (Huysen, 1986, 1995, 2000; Perry, 1999; Plate & Smelik, 2009, 2013; Van Ginkel, 2011; Frijhoff, 2011; Somers, 2014). Een duidelijk aanwijsbare aanleiding voor deze herleefde interesse is er niet, maar in de literatuur worden wel meerdere suggesties gegeven. Zo claimt Huysen bijvoorbeeld dat de 'memory boom':

[...] represents the attempt to slow down information processing, to resist the dissolution of time in the synchronicity of the archive, to recover a mode of contemplation outside the universe of simulation and fast-speed information and cable networks, to claim some anchoring space in a world of puzzling and often threatening homogeneity, non-synchronicity, and information overload' (Huysen (1995), in: Olick, Vinitzky-Seroussi & Levy, 2011: 34).

Een steeds verder anonimiserende maatschappij, waarin een duidelijke ideologie en een positieve toekomstvisie ontbrak, droeg er aan bij dat de blik zich naar het verleden ging richten (Huysen, 1986: 184-185, 2000: 21-28; Perry, 1999: 9-26; Smelik & Plate, 2009: 7; Olick, Vinitzky-Seroussi & Levy, 2011: 3). Daarnaast ontstond er met de opkomst van het digitale tijdperk een mediaplatform waardoor veel informatie tegelijkertijd zichtbaar werd voor een groot publiek. Zo werd informatie die eerder vooral 'passief' lag opgeslagen (in archieven, wetenschappelijke literatuur etc.) plotseling voor iedereen beschikbaar (Huysen, 2000: 29-33; van der Laarse & van Vree, 2009: 35; Erl, 2011: 3-5).

3.2 Memory studies: de hedendaagse traditie

In de hedendaagse gedachtegang van memory studies wordt het culturele geheugen opgevat als een dynamisch en actief proces dat altijd in de maak is en continu opnieuw wordt gevormd en hervormd naar hedendaagse tijden. Vergelijk het met een dialoog waarbij de ene gesprekspartner zich in het verleden bevindt en de ander in het heden. Het verleden vertelt zijn verhaal aan het heden en het heden anticipeert op dit verhaal uit het verleden vanuit het eigen, hedendaagse perspectief. Hierbij gaat het dus niet over hoe een verleden precies in elkaar steekt, maar meer over hoe een maatschappij of een persoon dit verleden reconstrueert in het heden (Bodnar, 1994: 74-77; Erll, 2011: 5; Smelik & Plate, 2009: 1-6, 2013: 3-19; Schwarz, 2014: 8; Ferron & Massa, 2014: 23-24; Gavriely-Nuri, 2014: 46-48; Lee, 2014: 62). Deze gedachtegang vindt zijn oorsprong bij een van de grondleggers van memory studies, namelijk de Franse socioloog Maurice Halbwachs. In het boek *Les cadres sociaux de la mémoire* (Halbwachs, 1925) introduceert hij het begrip de 'collectieve herinnering'. Hiermee geeft hij aan dat een individuele herinnering altijd gevormd en beïnvloed wordt door een sociale omgeving (collectief) in het verleden en in het heden en dus nooit louter individueel kan zijn (Halbwachs, 1991 [1950]: 15). De individuele herinnering aan een bepaald moment in het verleden is sociaal geconstrueerd in het verleden en wordt opnieuw sociaal gereconstrueerd in het heden, zo legt Halbwachs uit: 'We zeiden het al: de herinnering is in grote mate een reconstructie van het verleden op basis van gegevens die aan het heden zijn ontleend en waarvan de waarneming op haar beurt door de vroegere reconstructies en herinneringen werd beïnvloed' (Halbwachs, 1991 [1950]: 24). De collectieve herinnering vormt zich door een wisselwerking tussen het verleden en het heden, waarin het verleden in het heden kan worden bewaard en andersom het heden in het verleden kan binnendringen, aldus Halbwachs (Halbwachs, 1991 [1950]: 34). Met het verleden wordt hier overigens niet de geschiedenis (of geschiedschrijving) bedoeld. Halbwachs maakt namelijk een duidelijk onderscheid tussen de 'collectieve herinnering' en de 'geschiedenis'. De collectieve herinnering wordt gedragen door verschillende groepen en is, zoals hierboven al geciteerd 'in grote mate een reconstructie van het verleden'. Een betrouwbare weergave van het verleden is het volgens Halbwachs dan ook allerm minst. De geschiedenis, daarentegen, ziet Halbwachs als een feitelijke weergave van gebeurtenissen uit het verleden. Deze is dan ook niet beïnvloed door persoonlijke en collectieve herinneringen en heeft louter als doel universeel te zijn. Er is namelijk maar slechts één geschiedenis, maar er zijn meerdere verschillende collectieve herinneringen (Halbwachs, 1991 [1950]: 32).

3.3 De geschiedenis, het verleden en de herinnering

Binnen de memory studies ontwikkelen zich continu nieuwe opvattingen over hoe de geschiedenis, het verleden en de herinnering in verbinding met elkaar staan. Zoals hierboven duidelijk werd, ziet Halbwachs de geschiedenis en de herinnering bijvoorbeeld als losstaande entiteiten. Los van deze kwestie echter, zijn de genoemde drie begrippen complex van aard en vragen – in het kader van deze scriptie – om verduidelijking. Historicus David Lowenthal bespreekt in zijn boek *The Past is a Foreign Country* de begrippen geschiedenis, verleden en herinnering. Volgens Lowenthal zijn de herinnering en de geschiedenis beide een pad naar het verleden, maar zijn dit totaal verschillende routes. Zo stelt hij:

'History differs from memory not only in how knowledge of the past is acquired and validated but also in how it is transmitted, preserved, and altered' (Lowenthal, 1985: 212). De Nederlandse historicus Willem Frijhoff vult aan: 'Geschiedenis, dat is kennis, feiten, empirie, en daarop gebaseerde generalisatie of synthese, kortom zekerheid. [...] Herinnering, memory, is voor velen echter een vreemde eend in de bijt. Herinnering lijkt soft, weinig zeker, onverifieerbaar, persoonlijk en dus niet wetenschappelijk' (Frijhoff, 2011: 67). Geschiedenis is een verleden waarvan geen levende herinneringen meer over zijn en waarbij de nalatenschap al is vastgelegd en geverifieerd. Een herinnering is het persoonlijke bewijs dat een verleden is meegemaakt (Lowenthal, 1985: 193). Basaal gesteld reikt een herinnering dus niet verder dan de persoon of de groep die deze herinnering draagt. Sterft de persoon of de groep, dan sterft ook de herinnering, want '[...] we could no more share a memory than we could share a pain' (Lowenthal, 1985: 195). Het is natuurlijk waar dat de herinnering aan dagenlang schuilen in een schuilkelder nooit door ons zo gevoeld kan worden als door degenen die het daadwerkelijk hebben meegemaakt. Maar dit betekent niet dat wanneer de oorlogsgeneratie uitsterft er alleen nog puur feitelijke geschiedenis overblijft. De geschiedenis, het verleden en de levende of overgedragen herinneringen vloeien vanuit een dynamische constructie in elkaar over. Er ontstaat een symbiose van overgedragen herinneringen aan de ene kant en een verankerde geschiedenis aan de andere kant. Ondanks dat deze twee routes naar het verleden verschillend zijn, presenteren én reconstrueren ze allebei hetzelfde verleden: 'Ambiguity and overlap cofound this distinction, however. As we have seen, 'memory' includes second-hand accounts of the past – that is, history; 'history' relies on eyewitness and other recollections – that is, memory!' (Lowenthal, 1985: 213). De overgedragen herinneringen van de oorlogsgemeenschap worden door de naoorlogse generatie geïnternaliseerd, toegeëigend en tot een nieuwe collectieve herinnering gemaakt. De doorgegeven herinnering wordt in deze scriptie dan ook opgevat als een geactualiseerde subjectieve interpretatie van een geschiedenis en/of een verleden. Zo verduidelijkt Frijhoff: '[De herinnering] steunt juist op een proces van groepsvorming dat in het heden de mentale voorstellingen actualiseert die vanuit de geschiedenis aan de groep worden aangereikt' (Frijhoff, 2011: 75). Deze scriptie heeft dan ook als doel – in lijn met de hedendaagse traditie van memory studies – te kijken hoe de geschiedenis en de (overgedragen) herinneringen van de bevrijding van Nijmegen en Operatie Market Garden aan een maatschappij worden aangereikt en doorgegeven en hoe dit tot uiting is gebracht in de Nijmeegse herdenkingscultuur in de afgelopen twintig jaar.

3.4 Het culturele geheugen

Leidend voor deze scriptie is de invulling die aan het begrip 'collectieve herinnering' is gegeven door Jan en Aleida Assmann. Aan dit begrip, zoals deze is getheoretiseerd door Halbwachs, wordt een diepere uitwerking toegekend. Vanuit de 'collectieve herinnering' onderscheiden zij het 'communicatieve' en het 'culturele geheugen' (Assmann, J., 2010 [1992]: 30-31; 1995: 125-133; 2008: 109-118, Assmann, A., 2010: 40-44). Het 'communicatieve geheugen' is een vorm van collectieve herinnering die gebaseerd is op dagelijkse interactie en communicatie. Het is een herinnering die zich beperkt tot een bepaalde generatie en daardoor een beperkte 'houdbaarheid' kent van zo'n tachtig tot

honderd jaar. Daarom kenmerkt Assmann het 'communicatieve geheugen' als voorbijgaand en ongeorganiseerd omdat – door het specifieke en vluchtige karakter – de herinnering een overkoepelende cultureel-symbolische coherentie mist (Assmann, J., 2008: 111; Erll, 2010: 28). Deze overkoepelende cultuur-symbolische sfeer ontbreekt volgens Jan Assmann ook in de studie van Halbwachs naar de collectieve herinnering. Daarom heeft hij, naast het 'communicatieve geheugen', de notie 'cultureel geheugen' geïntroduceerd. Het culturele geheugen heeft in tegenstelling tot het communicatieve geheugen een georganiseerde samenstelling en wordt gevormd door een vaste set van betekenissen die keer op keer worden doorgegeven en open staan voor nieuwe interpretaties. De kern van het culturele geheugen staat dus vast, maar hoe deze doorgegeven, overgedragen en geïnterpreteerd wordt, kent een dynamische invulling (Assmann, J., 2008: 110-111). Volgens Jan en Aleida Assmann is het culturele geheugen verankerd in 'mnemonische instituten', oftewel geheugenplaatsen. Deze zijn bewust gecreëerd en met betekenissen geïnjecteerd om een herinnering permanent te laten voortbestaan, zo geeft Aleida Assmann aan: 'As interventions against the inexorable laws of natural decay and human forgetting, it is their perennial business [...] to translate the transient into the permanent, that is, to invent techniques of transmitting and storing information deemed vital! (Assmann, A., 2010: 43). Met deze mnemonische instituten worden zowel fysieke plaatsen bedoeld, zoals musea, bibliotheken, archieven en monumenten als symbolische herinneringsplaatsen zoals rituelen, herdenkingen en personen.

3.5 *Lieux de mémoire*

De theorie van Jan en Aleida Assmann borduurt voort op de maar al te bekende theorie van Pierre Nora over plaatsen van herinnering. Volgens Nora wordt het culturele geheugen namelijk geformaliseerd in wat hij *lieux de mémoire* (plaatsen van herinnering) noemt (Nora, 1989; 1997). Het culturele geheugen kenmerkt zich door de verankering in fysieke en symbolische plaatsen. Volgens Nora is het culturele geheugen ontwikkeld toen de natuurlijke verwevenheid die bestond tussen de geschiedenis en de herinnering begon af te brokkelen (Nora, 1997: 10-11; Smelik & Plate, 2009: 7). In de vroegere pre-industriële samenleving vloeiden de geschiedenis en de herinnering samen in wat Nora, *milieux de mémoire* noemt. Hier was de herinnering spontaan en vormde het een authentiek en vanzelfsprekend onderdeel van de samenleving (Nora, 1989: 7, 1997: 1). Dit veranderde met de opkomst van de moderne samenleving in de negentiende eeuw. Industrialisatie versnelde de maatschappij intens en oude tradities en waarden werden aan de kant gezet en verloren hun oorspronkelijke betekenis (Nora, 1997: 1; Kansteiner 2002: 181). In de postmoderne tijd zijn de oorspronkelijke betekenissen en herinneringen geheel verdwenen. Dit komt volgens Nora doordat onze postmoderne maatschappij tegenwoordig zo snel verandert door globalisering, massacultuur en de (digitale) media, dat we – door deze vluchtigheid – onze grip op authentieke (directe) herinneringen zijn verloren. De maatschappij wordt nu gedomineerd door een gecreëerde, geselecteerde en overgeanalyseerde geschiedenis en geschiedschrijving waardoor elke vorm van directe herinnering geen kans meer maakt, aldus Nora (Nora, 1997: 7). In een tijd waarin herinneringen schaars zijn, voelen wij juist een drang te blijven herinneren en vooral niet te vergeten. Daarom zijn er

volgens Nora *lieux de mémoire* gecreëerd, zo claimt hij: '*Lieux de mémoire* are fundamentally vestiges, the ultimate embodiments of a commemorative consciousness that survives in a history which, having renounced memory, cries out for it' (Nora, 1997: 6). Deze plaatsen (fysiek of symbolisch) zorgen dat de herinnering besloten blijft liggen en garanderen tegelijkertijd de voortzetting ervan door nieuwe betekenissen en herinneringen uit nieuwe tijden in zich op te nemen. Eigenlijk zorgen *lieux de mémoire* er voor dat de oude oorspronkelijke (directe) betekenis of herinnering continu in een nieuw jasje wordt gestoken, gefabriceerd naar de wensen van de tijd. Deze herinnering is overigens niks anders dan een verbeelding; een uitkristallisering van een visie op het verleden, aldus Nora (Nora, 1997: 15). De plaats van herinnering moet gezien worden als een aanhechtingspunt van deze verbeelding waarmee het culturele geheugen aangezwengeld wordt.

4. Onderzoeksvraag

Het culturele geheugen zoals deze door Jan en Aleida Assmann is getheoretiseerd, vindt zijn gelijke in de theorie over *lieux de mémoire* van Pierre Nora. Alle drie zien zij de onbewuste noodzaak van een maatschappij voor de verankering van de herinnering in fysieke en symbolische plaatsen én de noodzaak deze keer op keer opnieuw te interpreteren en te duiden. Het culturele geheugen is in deze scriptie het sleutelbegrip. Het begrip wordt opgevat als een mnemonische praktijk die verankerd is in plaatsen van herinnering. Dit geheugen wordt in deze scriptie begrepen als stabiel, maar multi-interpretabel. Hiermee haak ik aan bij de hedendaagse opvatting binnen memory studies waar het culturele geheugen begrepen wordt als een dialoog tussen het verleden en het heden. Deze dialoog wordt gezien als een actief en dynamisch proces. Het stabiele kenmerk van dit geheugen is dan ook niet statisch – want dat zou duiden op onveranderlijkheid – maar eerder een kern die constant blijft en toch kneedbaar is naar de verlangens van de tijd.

Binnen dit kader wordt er onderzoek gedaan naar hoe Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in drie verschillende tijdvakken is herdacht. Hierbij vertegenwoordigen Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen de kern van het culturele geheugen. De wijze waarop herdacht wordt en hoe er invulling wordt gegeven aan deze herdenkingen in drie tijdvakken – oftewel hoe de kern geïnterpreteerd wordt – is het onderzoek dat in deze scriptie centraal staat. Ik laat mij hierbij leiden door de volgende hoofdvraag:

Op welke wijze wordt er in de jaren 1994, 2004 en 2014 gestalte gegeven aan het culturele geheugen waar het de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen betreft?

5. Methodologie

5.1 Methode

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag is gebruik gemaakt van de kwalitatieve onderzoeksmethode die bekend staat als 'gevalstudie' of ook wel 'casestudy' wordt genoemd. Piet Verschuren en Hans Doorewaard beschrijven dit als '[...] een onderzoek waarbij de onderzoeker probeert om een diepgaand en integraal inzicht te krijgen in een of enkele tijdruimtelijke begrensde objecten of processen' (Verschuren & Doorewaard, 2007). Om dit inzicht te verkrijgen, zijn er volgens hen verschillende strategieën nodig. De eerste strategie behelst de afbakening (Verschuren & Doorewaard, 2007). Ik heb ervoor gekozen om de jaren 1994, 2004 en 2014 te onderzoeken. Deze drie tijdvakken representeren respectievelijk de vijftigste, zestigste en zeventigste herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. Ik heb bewust voor jubilea jaren gekozen zodat het onderzochte en geanalyseerde materiaal op hetzelfde niveau met elkaar vergeleken is. De keuze voor de afbakening van het te onderzoeken gebied met twintig jaar heeft voornamelijk een praktische reden: uitbreiding van het onderzoek naar dertig of veertig jaar geleden is voor deze masterscriptie te breed om te onderzoeken. Daarnaast werd de herdenking in 1994, in tegenstelling tot eerdere herdenkingen, ineens als publiekstrekker gepresenteerd. Daarom is dit jaar gepast om als startpunt te dienen voor dit onderzoek. Een tweede strategie binnen de 'casestudy' is het gebruik van verschillende vormen van datagenerering (Verschuren & Doorewaard, 2007). Voor het uitvoeren van dit onderzoek is er via documentanalyse en het afnemen van interviews primair onderzoeksmateriaal verzameld. Elk tijdvak is vervolgens besproken aan de hand van dit materiaal. Deze twee ondersteunen en/of vullen elkaar op een interactieve wijze aan binnen dit onderzoek. Deze primaire bronnen zijn vervolgens aan de hand van secundaire bronnen in elk hoofdstuk theoretisch geanalyseerd en gedefinieerd. Zowel de documentanalyse als de interviews zijn vanuit een derde strategie die Verschuren en Doorewaard noemen onderzocht. De 'selectieve steekproeftrekking' is naast de eerste afbakening die is gemaakt een effectieve methode om onderzoeksmateriaal te verzamelen. Deze strategie houdt namelijk in dat de onderzoeker vanuit een duidelijk vooropgezet doel materiaal verzamelt, zo stellen Verschuren en Doorewaard: 'De onderzoeker laat [...] zich bij haar of zijn keuze van onderzoekseenheden bewust leiden door het conceptueel ontwerp en door datgene wat hij over de onderzoekseenheden te weten wil komen (Verschuren & Doorewaard, 2007). In de volgende paragraaf bespreek ik het te onderzoeken materiaal en leg ik uit hoe ik dit materiaal benaderd heb.

De 'casestudy' die is uitgevoerd, is vergelijkend van aard. Deze vergelijkende studie valt onder wat Verschuren en Doorewaard de 'hiërarchische methode' noemen (Verschuren & Doorewaard, 2007). Hierbij is het onderzoek in twee fasen uitgevoerd. In de eerste fase zijn de afzonderlijke 'cases' zo veel mogelijk onafhankelijk van elkaar onderzocht. Dit zijn in mijn geval de drie tijdvakken. Deze drie tijdvakken zijn, voor zover mogelijk, door een vast patroon onderzocht. In deze scriptie is dan ook één definitie gehanteerd waaruit de onderzoeksresultaten van het materiaal uitgelegd zijn. Deze definitie is het 'cultureel geheugen'. Voor de keuze van het materiaal is ook zoveel mogelijk gebruik gemaakt van een gelijkwaardige invalshoek, zoals uitgelegd zal worden in de volgende paragraaf. In

tweede fase van de hiërarchische methode zijn de drie tijdvakken samengetrokken: de overeenkomsten en verschillen zijn uiteengezet en met elkaar vergeleken zodat een tendens zichtbaar kon worden gemaakt. Deze vergelijkende studie is uitgevoerd in de conclusie van deze scriptie.

Een vergelijkende casestudy is voor dit onderzoek bruikbaar omdat elke case – dus het jaar 1994, 2004 en 2014, verschillende bevindingen gaat opleveren. Door deze eerst onafhankelijk van elkaar, doch op gelijkwaardige wijze (selectieve steekproeftrekking) te onderzoeken, kan elk jaar in kaart gebracht worden en de dominante thematiek blootgelegd worden. Zo worden de drie afzonderlijk onderzochte jaren op een gelijkwaardig niveau met elkaar vergeleken.

5.2 Materiaal

Voor de documentanalyse is gebruik gemaakt van een aantal publieke documenten die te raadplegen zijn in het Regionaal Archief Nijmegen. Publieke documenten zijn speciaal voor een breder publiek uitgegeven en hebben alle intentie openbaar te zijn (Reulink & Lindeman, 2005: 20). Een duidelijk voorbeeld hiervan is de krant. Dit deel van het onderzoek is dan ook voor het grootste gedeelte gefundeerd binnen dit medium. Berichtgeving in de krant is bruikbaar omdat het een weergave geeft van (opvallende) gebeurtenissen in een bepaalde tijd. Bovendien hebben kranten, naast de functie van nieuwsverspreiding, ook ruimte voor subjectieve berichtgeving. Deze berichtgeving geeft inzicht in een gedachtegoed of een discussie in een bepaalde tijd betreffende een specifiek onderwerp. Door deze subjectieve en feitelijke berichten aan elkaar te relateren, kon een concreet beeld van een tijd geschetst worden.

De krant die geraadpleegd is voor dit onderzoek is *De Gelderlander*. Dit is de regiokrant van de provincie Gelderland en richt zich daarom vooral op regionaal en lokaal nieuws. Om die reden is *De Gelderlander* zeer bruikbaar als bronmateriaal voor een lokaal georiënteerde scriptie. In de drie tijdvakken heb ik mij vooral gericht op de berichtgeving die in de maand van de herdenking, september, is gepubliceerd. In sommige gevallen is er, waar dat nodig was, uitgebreid naar berichtgeving in andere maanden. Ik heb gekeken naar berichten in de krant met het thema Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in de drie tijdvakken. De inhoud van de berichtgeving heeft hierbij centraal gestaan. Per tijdvak ben ik op zoek gegaan naar opvallende thematiek zodat er een eerste optekening kon worden gemaakt van de manier waarop er gestalte is gegeven aan het culturele geheugen. Aan de hand van deze inventarisatie is er in elk van de drie tijdvakken geprobeerd de dominante opvatting van de herdenkingscultuur te bepalen. Naast de krant is er ook in andere bronnen geïnventariseerd naar bruikbaar materiaal. Denk hierbij aan raadsvergaderingen van de gemeente Nijmegen, programmaboekjes rond de herdenkingsactiviteiten, speciale uitgaven rond het thema en lokale literatuur.

Ter verdieping van de documentanalyse zijn er interviews afgenomen zodat er een zo compleet mogelijk beeld geschetst kon worden van de herdenkingscultuur rond Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. Het in gesprek gaan met personen en partijen die inzicht boden in de herdenkingscultuur, was hierbij het streven. In totaal zijn er een viertal interviews afgenomen. De personen die geïnterviewd zijn, zijn Michiel Willems, Wiel Lenders en Joost Rosendaal.

Michiel Willems is oud-redacteur van *De Gelderlander* en heeft in mijn onderzoeksperiode van twintig jaar altijd veel over Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen geschreven. Wiel Lenders is al sinds het jaar 2000 directeur van het Bevrijdingsmuseum 1940-1945 te Groesbeek en zijn museum is altijd in grote mate betrokken geweest bij de herdenkingen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. De historicus Joost Rosendaal heeft in zijn boek *Nijmegen '44: Verwoesting, verdriet en verwerking* onderzoek gedaan naar de herdenkingscultuur rondom het bombardement van Nijmegen in februari 1944. Daarnaast is hij een groot kenner op het gebied van Operatie Market Garden en de bevrijding van onder andere regio Nijmegen, zoals ook zijn recentelijk verschenen boek *Bevrijding in Beeld* toont (Rosendaal, 2014). Door de verschillende achtergronden van de personen die geïnterviewd zijn, is er divers op deze vraag geantwoord en dit heeft voor een veelzijdig beeld ten aanzien van het onderwerp gezorgd.

5.2 Opbouw

Deze scriptie is opgebouwd in drie hoofdstukken, waarin elk hoofdstuk een tijdvak representeert. Het eerste hoofdstuk bespreekt de vijftigste herdenking in 1994. Dit kroonjubileum werd omgeven door een discussie die op nationaal niveau woedde. Met het steeds ouder worden van de veteranen en oorlogsgetuigen werd de 'zin in herdenken' bevraagd. Dit hoofdstuk bekijkt de in Nijmegen georganiseerde conferentie die dit vraagstuk besprak. Vanuit Jan en Aleida Assmann wordt ingegaan op het communicatieve geheugen dat bij de herdenking in 1994 voor het eerst in grote mate werd ingezet. De vijftigste editie spitste zich ook voor het eerst in grote mate toe op het bezoekend publiek. Dit had te maken met de bewust uitgevonden herdenkingsindustrie in dat jaar. De symbolische en letterlijke opvoering van het verleden in het heden stond hierbij centraal. Vanuit het concept 'ritueel' en 'rituele heropvoering' zoals deze respectievelijk getheoretiseerd zijn door Émile Durkheim en Paul Connerton wordt de herdenkingsindustrie in dit hoofdstuk uitgelegd.

In het tweede hoofdstuk wordt het jaar 2004 besproken. Dit hoofdstuk gaat in op de aankondiging van de gemeente dat de zestigste herdenking de laatste grote herdenking zou zijn. De veteranen worden te oud om in de toekomst op grote schaal naar Nijmegen te komen waardoor groots herdenken volgens de gemeente niet meer volstaat. Wanneer de levende herinnering geschiedenis dreigt te worden, betekent dit ook het einde van de herdenking, zo lijkt het. De scheiding die wordt gemaakt tussen de levende herinnering en de geschiedenis wordt besproken vanuit Maurice Halbwachs. Ook de discussie die ontstond na deze aankondiging van de gemeente wordt in dit hoofdstuk besproken. Sommige zijn het eens met de beslissing van de gemeente. Anderen zien in de toekomstige afwezigheid van veteranen juist de reden om de herdenkingen voort te zetten en om de boodschap – die de veteranen en anderen oorlogsgetuigen zelf op den duur niet meer kunnen uitdragen – door te geven aan toekomstige generaties. Dit actief uitdragen van het culturele geheugen via het communicatieve geheugen zal ook vanuit Halbwachs besproken worden.

Het derde hoofdstuk bespreekt de zeventigste herdenking in 2014. Met de bijna uitgestorven levende herinnering werd de noodzaak gevoeld dat de herdenking hervormd moest worden. In navolging van Marianne Hirsch wordt de 'generation of postmemory' besproken. Deze steeds groter

wordende naoorlogse generatie vraagt om een visuele verbeelding van het oorlogsverhaal. Heropvoeringen spelen hierbij een cruciale rol want die kunnen op een spectaculaire en heldere wijze de naoorlogse generatie bewust maken van de oorlogsverschrikkingen. De spectaculaire manier waarop dit gebeurde, viel echter niet bij iedereen in goede aarde. Het uitdragen van een oorlogsverhaal onder de noemer van amusement wordt dan ook in dit hoofdstuk besproken.

In deze scriptie wordt getracht een overzicht te krijgen van hoe de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen in de afgelopen twintig jaar is vormgegeven. Het in kaart brengen van de manier waarop het culturele geheugen gestalte krijgt in de drie besproken tijdvakken is daarbij het doel.

Hoofdstuk 1 Zin in herdenken

1944: de Nijmeegse binnenstad brandt. Het bombardement in februari 1944 en de frontstadperiode vanaf september 1944 tot en met de nationale bevrijding in mei 1945 hebben Nijmegen laten branden tot de grond. Maar ook deze brandende stad was uiteindelijk geblust en vond zijn weg terug in de wederopbouw. De oorlog werd een verleden en de stad keek hoopvol naar de toekomst. Jaren verstreken en tijden van nieuwe generaties braken aan. De herinnering aan het oorlogsverleden bleef echter voor velen van de Nijmeegse oorlogsgeneratie een open brandwond. *De pijn die blijft*, verwoordt de Nijmeegse schrijver Bart Janssen treffend (Janssen, 2005). Maar blijft die pijn ook? Voor het kroonjubileum in 1994 werd alles uit de kast gehaald om de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen een succes te maken. Tegelijkertijd rees de vraag of er nog 'zin' was in herdenken. Was na vijftig jaar de maat niet vol – vooral nu de veteranen en andere oorlogsgetuigen langzaamaan een uitstervend ras begonnen te worden? Of betekende dit juist de voortzetting ervan en moest er op zoek gegaan worden naar een manier om de 'pijn' van de oorlogsgeneratie door te geven aan de naoorlogse generatie?

Dit hoofdstuk bekijkt hoe het culturele geheugen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen gestalte krijgt in de herdenkingscultuur van september 1994. Aan de hand van een conferentie die in mei 1994 in Nijmegen was georganiseerd, wordt de discussie die bestond over de 'zin in herdenken' besproken. Vervolgens wordt er ingezoomd op de vormgeving van de herdenking waarbij opvallende aspecten binnen deze herdenking besproken worden. De opkomende interesse in het persoonlijke verhaal is zo'n opvallend aspect en dit zal worden uitgelegd aan de hand van het begrip 'communicatieve geheugen' zoals deze is getheoretiseerd door Jan en Aleida Assmann. Als laatste bespreek ik de uitgevonden herdenkingsindustrie als middel om de interesse in het oorlogsverhaal van september 1944 te versterken. Aan de hand van theoretici Émile Durkheim en Paul Connerton wordt de rituele opzet van deze herdenkingsindustrie en de rituele heropvoering die daarin centraal staat, uitgelegd.

1.1 Zin in herdenken

In 1994 werd er groots gevierd: Nederland was vijftig jaar bevrijd. Al aan het begin van dat jaar werd Nijmegen bedolven onder aanmeldingen van veteranen die zowel in juni als in september een bezoek aan Nijmegen wilden brengen. Alleen al voor de maand september was het aantal aanmeldingen driemaal meer dan verwacht. Deze belangstelling van veteranen voor de activiteiten rond de bevrijding in september was een record vergeleken met eerdere jaren (De Gelderlander, 15-01-1994). Het was overduidelijk: de vijftigste herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen zou een groot spektakel worden. Tegelijkertijd woedde er op nationaal niveau een discussie over de voortzetting van de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog. Gedacht werd dat de belangstelling voor herdenkingen na het vijftigjarige jubileum zou afnemen. Volgens Maud van de Reijt zou het mooie ronde getal vijftig, maar ook het realiteitsbesef dat de eerste generatie oorlogsgetuigen ging uitsterven, bijgedragen hebben aan deze gedachte (Van de Reijt, 2008: 83). Voor veel mensen leek het

een logisch gevolg dat gelijktijdig met de oorlogsgetuigen ook de herdenkingen zouden uitsterven. Bij het vijftigjarige jubileum zou nog een laatste keer groot worden uitgepakt en daarna zou het klaar zijn. Tegelijkertijd werd in lijn met deze gedachte gediscussieerd over de toekomst van de herdenkingen. Wat voor zin was er nog in het herdenken en vieren na vijftig jaar en waarin lag die 'zin' dan? (Van de Reijt, 2008: 84). In Nijmegen werd indertijd een conferentie gehouden over dit vraagstuk. Op 27 mei 1994 organiseerde de historische vereniging Numaga een lustrumconferentie met de passende titel 'Zin in herdenken'. Dat dit een actueel vraagstuk was, toonde de aanwezigheid van burgemeester Ed D'Hondt en de twee hoogleraren die als sprekers dienden. Beide sprekers, de historicus Hans Blom en de neerlandicus Horst Lademacher, hadden de continuering van herdenkingen als kern van hun betoog (Blom, 1994; Lademacher, 1994). Blom merkte op dat de belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog weer toenam en daar zou volgens hem op ingespeeld moeten worden (Blom, 1994: 11). Voor Blom, maar ook voor Lademacher (Lademacher, 1994), bestond er dan ook geen twijfel over de voortzetting van de herdenkingen, maar was een verandering in de manier waarop herdacht werd wel noodzakelijk. Blom riep op tot een verandering in de cultuur van herdenken om herdenkingsdiensten van waarde te laten blijven voor de hedendaagse maatschappij (Blom, 1994: 16). Het ouder worden van de oorlogsgeneratie bracht een besef met zich mee dat vroeg om een transformatie van het culturele geheugen. Gevoeld werd dat veranderingen noodzakelijk waren – mochten de herdenkingen in de toekomst voortgezet worden.

Over het algemeen vonden beide sprekers dat herdenkingen aan de ene kant te eenzijdig en aan de andere kant te abstract ingekleurd waren (Blom, 1994; Lademacher, 1994). Met de eenzijdige invulling van herdenkingen doelden Blom en Lademacher op het debat dat bestond (en overigens nog steeds bestaat) over de aanwezigheid van Duitsers op herdenkingsdiensten en het incorporeren van het Duitse verhaal binnen de Nederlandse oorlogsgeschiedenis (Blom, 1994: 14-16, Lademacher, 1994). Volgens hen was het van essentieel belang dat het eenduidige beeld in Nederlandse herdenkingsdiensten van Duitsland als een puur kwaadaardige mogendheid en de Duitsers als 'slechteriken', zou worden aangepast. Dit gold ook voor het weren van Duitsers op Nederlandse herdenkingsdiensten. Beide vonden dat hier nog een grote ontwikkeling in te maken viel, zeker omdat het weren van individuen om hun herkomst of achtergrond in strijd is met de beginselen waarop herdenkingen zijn gebaseerd, aldus Blom (Blom, 1994: 15). Het hier geschetste debat kreeg op nationaal niveau grote aandacht en was ook in de Nijmeegse media volop aanwezig (De Gelderlander, 09-07-1994; 10-09-1994).⁵

Naast de oproep een breder perspectief in de herdenkingen te internaliseren, riepen Blom en

⁵ Onderzoek naar de rol van het Duitse verhaal in en de aanwezigheid van Duitsers op herdenkingsdiensten in Nijmegen in de afgelopen twintig jaar is het onderzoeken waard. Zeker omdat Nijmegen gesitueerd is in een grensgebied en altijd veel te maken heeft en heeft gehad met buurland Duitsland. In mijn scriptie zal ik hier echter niet verder over uitweiden omdat deze kwestie een eigen onderzoek verdient. Zie voor meer informatie rond dit vraagstuk het boek *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* van historica Maud van de Reijt (2010). Zij bespreekt mede voor Nijmegen specifiek de rol van het Duitse verhaal en de aanwezigheid van Duitsers op de herdenking van 4 mei in het tijdvak 1995-2009 (Van de Reijt, 2010: 152-183). Ook in 2006 is er voor Nijmegen rond deze kwestie een boek uitgekomen onder redactie van Simone Gerritsen in samenwerking met het Bevrijdingsmuseum 1944-1945 te Groesbeek met de titel: *Verhalen die blijven, Beleefde geschiedenis in de grensregio* (2006). In dit boek worden onder andere Duitse oorlogsgetuigen uit de grensstreek aan het woord gelaten om hun kant van het oorlogsverhaal te vertellen.

Lademacher ook op tot verdieping. Om de boodschap van de Tweede Wereldoorlog duidelijk te houden is concretisering wenselijk, aldus Blom (Blom, 1994: 13). Herdenken is zinvol in zijn origine daar het de geïndividualiseerde maatschappij er aan herinnert dat er bepaalde waarden zijn die als normen fungeren (Blom, 1994: 11-12; Lademacher, 1994). Ondanks dat dit een zeer belangrijke boodschap is, blijft de boodschap zeer abstract. Blom: 'Het is natuurlijk de vraag wat wij met zo'n boodschap aan moeten, behalve keer op keer op plechtige toon herhalen en het dus op den duur tot een versleten ritueel, een cliché wellicht, maken' (Blom, 1994: 13). Als oplossing hiervoor werd de concretisering van het abstracte verhaal aangedragen. Daarmee bedoelde Blom dat een persoonlijk verhaal van iemand uit de oorlog als sprekend symbool kan dienen voor een schokkende fase uit de geschiedenis (Blom, 1994: 9). Een persoonlijke anekdote van een veteraan die de Waal heeft overgestoken bijvoorbeeld, spreekt veel meer tot de verbeelding dan het schetsen van de gehele Operatie Market Garden. Dat deze verpersoonlijkte versies van het abstracte oorlogsverhaal inderdaad als sprekend symbool konden dienen, werd duidelijk tijdens het vijftigjarige jubileum in 1994. Voor het eerst werden deze verhalen in grote mate ingezet en geraadpleegd. Zo stelt het onderzoek van Rosendaal dat er tijdens de herdenking in 1994 veel meer aandacht werd geschonken aan het persoonlijke verhaal van oorlogsgetuigen dan het geval was in 1989 met de 45ste herdenking. (Rosendaal, 2009: 291). Deze persoonlijke focus van de herdenking is onder andere terug te zien in de vele boeken die gepubliceerd werden rond het jaar 1994 waarin het persoonlijke verhaal centraal stond.⁶ Daarnaast besteedde ook *De Gelderlander* in een meer dan dertig pagina's tellende bijlage aandacht aan uiteenlopende persoonlijke anekdotes zoals het liefdesverhaal tussen een Engelse soldaat en een Nijmeegs meisje, een vader die geëxecuteerd is vanwege verzetswerk, een dochter van een NSB-er, een Poolse paratroeper en een zoon van een moffenhoer: allemaal vertellen ze hun verhaal (De Gelderlander, 10-09-1994). De toenemende belangstelling voor het persoonlijke verhaal betekende tegelijkertijd ook dat er voor het eerst grote aandacht kwam voor het 'gewone' verhaal. De heldendaden van de veteranen waren niet meer de enige verhalen die als betekenisvol werden gezien. Zo publiceerde *De Gelderlander* het verhaal van Jo Baumann-Willing met de beschrijving: 'Het verhaal van Jo Baumann-Willing is het verhaal van een gewoon Arnhems meisje, geen heldin, maar iemand die veel meemaakte en wilde overleven' (De Gelderlander, 10-09-1994). De verhalen uit de bijlage van *De Gelderlander* en het 'gewone' verhaal van Jo geven de lezer een kijkje in de sores van alledag tijdens de Tweede Wereldoorlog. Door geschiedenis op een subjectief microniveau aan te bieden, wordt er mijns inziens meer inzicht geboden in én kan de lezer zich beter verhouden tot het abstracte oorlogsverhaal. Dat het persoonlijke verhaal meer informatie biedt over een verleden dan een schematische feitelijke vertelling, tonen ook de verhalen van soldaten die hebben gevochten tijdens Operatie Market Garden. De soldaat als individu kreeg eerder niet veel

⁶ Zoals: Gerard Thuring e.a. (1991). *Market Garden Waaloversteek/Waalcrossing, september 1994, Nijmegen, Holland*; Margitka van Woerkom (1994). *En toen vielen de bommen! Herinneringen aan het bombardement op Nijmegen 22 februari 1944* en Frank Eliëns (1995). *Nijmegen tussen bezetting en bevrijding*.

aandacht omdat hun acties in de grote geschiedenis van Operatie Market Garden werden geplaatst. Zij werden (en worden) als helden gezien die gestreden hebben voor onze vrijheid, maar zo geeft een Poolse paratrooper aan: '[Het enige wat] ik wilde [was] rust, warmte en wat te eten' (De Gelderlander, 10-09-1994). Zij zagen zichzelf niet per se als onderdeel van een grote 'helden' missie, maar deden het werk dat ze opgedragen kregen om te doen. Deze basale uitspraak laat de oorlog in een heel ander licht zien.

Niet alleen kregen de nog levende persoonlijke verhalen een stem, ook de gesneuvelden werden gehoord. Zo stelde pastor Thuring een boek samen waarin het wel en wee van de omgekomen bevrijders van de 82ste Airborne Division tussen 17 september en 16 oktober werd vastgelegd. Met de passende titel 'Ja, wij komen terug' heeft Thuring er met dit boek bewust voor gekozen zich niet te focussen op de gevechtshandelingen van deze divisie, maar om de gesneuvelde bevrijders een naam en gezicht te geven (Thuring, 1994; De Gelderlander, 03-06-1994). Zowel de keuze van Thuring als de hierboven geschetste voorbeelden laten zien dat er in 1994 een toenemende belangstelling ontstond voor het kleine persoonlijke verhaal. Vooral het optekenen van de nog levende persoonlijke herinnering was populair. Deze herinneringen schetste namelijk een concreet beeld binnen het bekende, maar vaak abstracte geschiedenisverhaal. De inleefbaarheid werd vergroot en daarmee groeide ook de interesse. Tegelijkertijd speelde de hoge leeftijd van de oorlogsgetuigen in 1994 waarschijnlijk ook in grote mate mee om de nog levende herinneringen, nu het nog mogelijk was, vast te leggen. Het communicatieve geheugen, zoals Jan en Aleida Assmann de persoonlijke levende herinnering noemen, kreeg om deze twee redenen een belangrijke plaats binnen de herdenkingscultuur van 1994.

1.2 Het communicatieve geheugen

Het communicatieve geheugen, zoals dit begrip is getheoretiseerd door Jan en Aleida Assmann, is in de inleiding van deze scriptie uitgelegd als een geheugen dat de nog levende individuele herinneringen aan gebeurtenissen omvat. Deze herinneringen zijn subjectief van aard en bestaan net zo lang tot de drager van deze herinnering overlijdt. Het zijn in feite specifieke, losse herinneringen. De grote verscheidenheid aan verhalen, waarvan er hierboven een aantal zijn verteld, laat dit specifieke karakter van het communicatieve geheugen zien. Elk persoon die de oorlog heeft meegemaakt, heeft die oorlog vanuit een ander perspectief ervaren. Daarom stellen Jan en Aleida Assmann dit geheugen tegenover het culturele geheugen. Het culturele geheugen heeft namelijk een vaste kern in de basis. Dit geheugen omvat eigenlijk de overkoepelende samengetrokken herinnering aan een bepaalde gebeurtenis. Deze vaste set van betekenissen wordt generatie op generatie doorgegeven, maar de wijze waarop deze wordt geïnterpreteerd verandert continu. Ondanks dat Jan en Aleida Assmann het communicatieve en het culturele geheugen van elkaar onderscheiden, kunnen deze twee geheugens wat mij betreft toch met elkaar verbonden worden. Het culturele geheugen heeft weliswaar een vaste kern, maar bezit de eigenschap om nieuwe interpretaties te internaliseren zodat verzekerd kan worden dat dit geheugen in elke tijd volstaat. Het communicatieve geheugen werd in 1994 in grote mate vastgelegd in publicaties, krantenberichten en boekuitgaven. Deze vastgelegde persoonlijke

herinneringen aan de oorlog dienden voor het nageslacht als een soort herinneringsplaats. In dit licht wordt het communicatieve geheugen geformaliseerd in het culturele geheugen. Dit betekent tegelijkertijd dat het communicatieve geheugen, ondanks dat dit geheugen de levende persoonlijke herinnering betreft, ook blijft voortleven als de persoon in kwestie is overleden. De herinnering wordt op die manier een overgedragen herinnering, maar blijft onderdeel van het communicatieve geheugen. Jan en Aleida Assmann kennen aan het communicatieve geheugen geen overdrachtsfunctie toe (Assmann, J., 2008: 111), maar doordat deze is vastgelegd, wordt dit geheugen raadpleegbaar voor latere generaties en is daardoor verankerd in het geheugen. Het communicatieve geheugen blijft dus voortleven in het culturele geheugen. De transitie van levende naar overgedragen herinneringen roept op tot een nieuwe interpretatie van het algemene oorlogsverhaal: een nieuwe duiding van het culturele geheugen.

Het communicatieve geheugen van de oorlogsgeneratie krijgt dus, doordat het is vastgelegd voor het nageslacht, plaats in het culturele geheugen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. Het uitzetten van persoonlijke verhalen is een manier om het culturele geheugen uit te dragen. In 1994 wordt het communicatieve geheugen van de oorlogsgeneratie ook via een andere wijze ingezet. Volgens Blom, die pleitte voor de concretisering van het abstracte oorlogsverhaal, is ook nog een andere vorm van concretisering wenselijk. Zo noemde hij in zijn referaat dat hij opdroeg tijdens de conferentie 'Zin in herdenken' dat het verhaal van de Tweede Wereldoorlog zeer zinvol kan zijn wanneer deze teruggekoppeld wordt naar gebeurtenissen in het heden. Blom: 'Zo kunnen de concreta van de bezettings- of oorlogsgeschiedenis via de daaraan ontleende abstracte noties worden betrokken op de concreta van onze huidige samenleving' (Blom, 1994: 13; Lademacher, 1994). Het communicatieve geheugen verbinden aan concrete gebeurtenissen in het heden is een effectieve manier om het oorlogsverhaal levend te houden. Aleida Assmann duidt dit aan met de term 'Rückkopplungen'. Zo stelt ze:

Die entkontextualisierte Erinnerung bedarf des Kontakts zu individuellen Lebensgeschichten, des Bezugs zur eigenen Existenz, der Brücke zur Gegenwart, der konkreten Lebenswelt in Raum und Zeit. Durch solche Rückkopplungen kann die anonyme und abstrakte Geschichte mit Bedeutung erfüllt werden und ins eigene Gedächtnis eingehen (Assmann, A., 2006: 248-249).

Ook in Nijmegen werd dit gedaan met de oorlog die op dat moment woedde in Sarajevo, zo geeft Rosendaal aan: 'De trend om 1944 te verbinden aan actuele gebeurtenissen, zoals in 1994 met Sarajevo, werd en wordt nog steeds sterker. De actualiteit wordt gespiegeld aan het verleden' (Rosendaal, 2009: 292). In het interview dat ik met Joost Rosendaal had, verklaarde hij dat het inzetten van het communicatieve geheugen op deze manier zeer effectief is, hij verklaart: 'De vergelijkingen die gemaakt worden met momenten elders in de wereld: dat is wat helpt om de oorlog actueel te houden. Want daardoor komt het dichterbij. Mensen kunnen zich daarin inleven en zichzelf daarin herkennen' (Interview Rosendaal, 05-06-2015).

Het vastleggen van persoonlijke oorlogsherinneringen zodat deze geïnterpreteerd kunnen worden door naoorlogse generaties én het actief inzetten van deze herinneringen om actuele

problematiek uit te leggen, zorgt er volgens Aleida Assmann voor dat oorlogsherinneringen niet vervallen tot loze rituelen waarin de betekenis is vervlogen en de context is verdwenen (Somers, 2014: 271). Ook Blom claimde dat herinneringen niet op zichzelf kunnen blijven staan, maar extra verdieping nodig hebben om niet te vervallen in een '[...] versleten ritueel, een cliché wellicht [...]' (Blom, 1994: 13). Om die reden is het volgens Blom en Aleida Assmann noodzakelijk om herinneringen uit het verleden te verbinden aan het heden.

Het culturele geheugen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen krijgt in 1994 gestalte binnen een nieuw raamwerk. Het communicatieve geheugen wordt een belangrijk instrument in het uitdragen van het culturele geheugen. Dit geheugen is namelijk een toegankelijk middel om het abstracte verhaal van de Tweede Wereldoorlog uit te leggen. Het culturele geheugen wordt in een nieuw daglicht geplaatst dat de voortgang van de oorlogsherinnering lijkt te willen garanderen. Naast het communicatieve geheugen werd in 1994 ook de heropvoering geïntroduceerd als een manier om het oorlogsverhaal op een toegankelijke wijze aan het publiek te presenteren om er zo voor te waken dat de herinnering actief werd doorgegeven.

1.3 Rituele heropvoering

Blom was een groot voorstander van het gebruik van het communicatieve geheugen in herdenkingen. Op deze manier zouden herdenkingen namelijk zinvol blijven en niet in clichés vervallen. Een ander cliché lag echter volgens Blom ook op de loer. Zo gaf Blom aan dat het idee heerste dat herdenkingsbijeenkomsten steeds meer gezien werden als 'verplichte nummers' die, zeker naarmate de oorlogsgeneratie langzaamaan verdween, minder zeggingskracht en dus wervingskracht zouden hebben (Blom, 1994: 10). Ordinaire kermissen en spectaculaire shows zouden de (jeugdige) bezoeker naar de herdenkingen moeten blijven trekken. Oud-redacteur van *De Gelderlander* Michiel Willems besprak in een opiniëartikel uit 1994 dat herdenkingsbijeenkomsten in en rondom Nijmegen inderdaad amusementswaarde bevatten. Elk stukje oorlog of bevrijding is volgens hem uitgebuit en vervolgens extreem getheatraliseerd. Zo schreef hij:

Verenigd in ontelbare lokale, regionale en landelijke stichtingen en comités hebben de gastheren er niet alleen alles aan gedaan om De Operatie en De Slag weer tot leven te brengen. Er dienen ook honderden tentoonstellingen geopend te worden, tientallen monumenten onthuld. Er zijn plechtigheden, reünies, diners en battle tours. In elk dorp, in elke stad op elk uur van de dag. Alles in het bijzijn van tenminste drie veteranen, want anders heeft het geen zin. Vooral 'de sfeer van toen' moet worden opgeroepen. Daarom wordt er weer gevlogen, uit vliegtuigen gesprongen. Denderen tanks door de straten. Alles zo authentiek mogelijk (De Gelderlander, 15-09-1994).

In het telefonische interview dat ik met Willems had, verklaarde hij dat in 1994 de 'herdenkingsindustrie' opkwam (Interview Willems, 21-05-2015). Pas toen de eerste signalen ontstonden dat de veteranen en oorlogsgetuigen ons over niet al te lange tijd zouden achterlaten, ontstond het besef dat er wat aan de invulling van herdenkingen gedaan moest worden (Interview Willems, 21-05-2015). Dit besef was eerder ook gekomen met de generatie van de Eerste Wereldoorlog in België. Volgens Willems merkte ze daar dat de herdenkingen aan het doodbloeden

waren, maar bleef het wel belangrijk het verleden levend te houden. Daarom werd er een herdenkingsindustrie ontwikkeld die een boost gaf aan de doodgebloede herdenkingscultuur. Willems: 'Ze gingen toen bijvoorbeeld loopgraven nabouwen om ook jongere generaties kennis te laten maken met dat verleden' (Interview Willems, 21-05-2015). Op grote schaal werd er toen geld uitgetrokken voor deze industrie en hetzelfde heeft zich ook op grote schaal ontpopt in de regio Nijmegen, maar dan met de Tweede Wereldoorlog, aldus Willems. In het interview gaf Willems aan dat het V-fonds (Veteranenfonds) er ongeveer twintig jaar geleden voor heeft gezorgd dat er veel geld vrij kwam om de Tweede Wereldoorlog weer populair te maken. Alles werd uit de kast getrokken om het thema weer onder de aandacht te brengen. Voor die tijd waren de herdenkingen zeer bescheiden met 'een beetje veteranen en dat was het', aldus Willems. (Interview Willems, 21-05-2015).

De beschreven herdenkingsindustrie kenmerkt zich dus door het bewust organiseren van activiteiten waarin de opvoering van het verleden in het heden centraal staat. Door instanties zoals het Veteranenfonds werd het als noodzakelijk gezien de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend te houden. Zij zagen herdenkingen als een effectief medium om dit te garanderen en besloten volgens Willems daarin te investeren. Het herhaaldelijk doorgeven, bewaren en continueren van een verleden in het heden stond daarbij centraal. In dit licht kunnen herdenkingen vergeleken worden met rituelen. Émile Durkheim legt in zijn werk *The Elementary Forms of the Religious Life* een ritueel uit als een herhalende praktijk die aan de basis ligt voor het doorgeven van de sociale herinnering (collectieve herinnering) zodat een cultureel geheugen in het heden gevormd kan worden (Durkheim (1971 [1912]) in: Misztal, 2003: 125, 136). De rituele praktijk van herdenkingsdiensten zorgen er in feite voor dat het culturele geheugen blijft voortbestaan. Het karakter van een ritueel bestaat namelijk uit het doorgeven en daarmee bewaren van bepaalde waardes of verhalen. Durkheim legt uit:

So the rite serves and can serve only to sustain the vitality of these [traditional] beliefs, to keep them from being effaced from memory and, in sum, to revivify the most essential elements of collective consciousness. Through it, the group periodically renews the sentiment which it has of itself and of its unity; at the same time, individuals are strengthened in their social natures (Durkheim, 1968 [1915]: 375).

Een ritueel heeft als doel om één bepaalde historische boodschap uit te dragen, maar hoe deze boodschap wordt gerepresenteerd en geïnterpreteerd verschilt per generatie, per situatie en de op dat moment overheersende geloofsovertuigingen (Durkheim, 1968 [1915]: 386-388). In navolging van Durkheim breidt Paul Connerton deze gedachtegang met twee aspecten uit in zijn boek *How societies remember* (Connerton, 1989). Ten eerste ziet Connerton een ritueel als een gestandaardiseerde herhalende praktijk die continuering van een verleden garandeert, zo stelt hij: 'All rites are repetitive, and repetition automatically implies continuity with the past' (Connerton, 1989: 45). Door zowel het repetitieve karakter als de conservatieve structuur en inhoud die rituelen bezitten, is een ritueel volgens Connerton zeer geschikt om een collectief cultureel geheugen te laten voortbestaan. Ten tweede kent Connerton aan rituelen een performatief karakter toe. Daarmee bedoelt hij dat rituelen 'gepresenteerd' worden aan het publiek en dat die presentatie niet louter bestaat uit verbale uitingen, maar '[are] also encoded in set postures, gestures and movements, [sending] a simple and clear

message' (Connerton, 1989: 58). Hierop aansluitend gaat Connerton specifiek in op het rituele karakter van herdenkingsdiensten. Rituele herdenkingsdiensten onderscheiden zich van rituelen daar ze 'explicitly refer to prototypical persons and events, whether they are understood to have a historical or a mythological existence' (Connerton, 1989: 61). Connerton noemt dit 'ritual re-enactments' en deze rituele heropvoeringen staan volgens hem centraal in herdenkingsdiensten. Belangrijk hierbij is dat het om een bewust uitgevonden traditie gaat die de voortgang van een collectief historisch verleden garandeert, zo geeft Connerton aan: 'Thus it is now abundantly clear that in the modern period national élites have invented rituals that claim continuity with an appropriate historic past, organising ceremonies, parades and mass gatherings, and constructing new ritual spaces' (Connerton, 1989: 51). Het is volgens Connerton dan ook niet zo dat herdenkingen slechts impliceren dat ze een verleden continueren, maar deze continuering van herdenkingen wordt ook expliciet geclaimd in de bewuste voortzetting ervan (Connerton, 1989: 45).

1.4 Authenticiteitsbeleving en amusementswaarde

Durkheim en Connerton leggen rituelen uit als een manier om toegang te krijgen tot het verleden of een geschiedenis. Vanuit hen kan dan ook verklaard worden dat de herdenkingsindustrie bewust is uitgevonden om de voortgang hiervan te garanderen door het organiseren van activiteiten waarin de opvoering van het verleden in het heden centraal staat. In 1994 bestonden de herdenkingen uit tal van dit soort activiteiten die Connerton 'rituele heropvoeringen' noemt. Zo werd er bijvoorbeeld een Corridor-tour georganiseerd waarin de Hell's Highway tussen Eindhoven en Arnhem weer opnieuw werd gereden door oude legervoertuigen bemand door oorlogsveteranen. Het doel van het naspelen van deze significante historische gebeurtenis was om voor het publiek een zo perfect mogelijk beeld te schetsen van het verloop van deze tocht vijftig jaar geleden, zo geeft de organisatie aan: '[...] het werd, zoals de organisatoren zich hadden voorgesteld, een perfecte nabootsing van de tocht zoals die vijftig jaar geleden moet zijn geweest' (De Gelderlander, 19-09-1994). Niet alleen het naspelen van een historische gebeurtenis werd ingezet om publiek te trekken, maar ook de uitvoering werd spectaculair aangekondigd. *De Gelderlander* berichtte een maand van tevoren al dat de "Corridor Tour" ongekend wordt' omdat er van de ingeschatte tweehonderd oorlogsvoertuigen er uiteindelijk meer dan zevenhonderd oorlogsvoertuigen gaan meerijden (De Gelderlander, 26-08-1994). Hieruit blijkt dat er twee manieren werden ingezet – het naspelen van een belangrijke lokale historische gebeurtenis en deze nabootsing zo spectaculair mogelijk aankondigen en uitvoeren – om zo op een aantrekkelijke wijze de aandacht te trekken van de bevolking. Deze twee intrinsieke eigenschappen van rituele heropvoeringen wil ik respectievelijk aanduiden met de termen 'authenticiteitsbeleving' en 'amusementswaarde'. Daar de term amusementswaarde naar mijn idee voor zich spreekt, wil ik de term authenticiteitsbeleving nader uitleggen aan de hand van de definitie die Erik Somers hieraan toekent. Somers stelt dat het creëren van een authentieke belevingswereld er voor zorgt dat een bezoeker zich beter kan inleven in gebeurtenissen. Deze beleving wordt nagestreefd door een zogenoemde 'gecreëerde authenticiteit' waarbij het oorlogsverleden fysiek wordt gereconstrueerd. Dit kan zowel een nagebouwde schuilkelder in een museum zijn als bijvoorbeeld, in dit geval, een

heropvoering van een specifieke gebeurtenis in de oorlog (Somers, 2014: 318-319). In de herdenking van 1994 werd authenticiteitsbeleving in combinatie met amusementswaarde veelvuldig ingezet. Nog een ander voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld de aankondiging van het vliegprogramma in Groesbeek. De historische sprong die die de Market Garden missie in de regio Nijmegen inleidde, werd opnieuw door oorlogsveteranen gemaakt. Tegelijkertijd werd er op een sensationele wijze bericht dat er sinds de Tweede Wereldoorlog niet meer zoveel historische vliegtuigen bij elkaar gebracht zijn (De Gelderlander, 16-09-1994).

De besproken herdenkingsindustrie liet op een effectieve wijze zien dat het verleden via rituele heropvoeringen plaats kan krijgen binnen de collectieve herinnering van de Nijmeegse bevolking. Zo stellen ook Liedeke Plate en Anneke Smelik: 'memory is always re-call and re-collection [...], and consequently, it implies re-turn, re-vision, re-enactment, re-presentation; making experiences from the past present again in the form of narratives, images, sensations, performances' (Plate & Smelik, 2013: 6). Deze praktijk kan volgens Plate en Smelik gezien worden als een 'performance'. Zij zien de opgevoerde herinnering aan het verleden niet als statisch, waarin dat wat bekend is van dat verleden gereproduceerd wordt; de opgevoerde herinnering is juist dynamisch en is een continue activiteit waarin het verleden in elk heden opnieuw wordt uitgevoerd. Deze performativiteit die het culturele geheugen eigen is, zorgt voor een vervaging van grenzen tussen het verleden, heden en toekomst waardoor een begrip zoals authenticiteit problematisch wordt (Plate & Smelik, 2013: 11). Deze problematiek kan verduidelijkt worden vanuit Pierre Nora. Rituele heropvoeringen zijn, zoals net uitgelegd, plekken van meervoudige herinnering en kunnen in die zin worden opgevat als *lieux de mémoire*. Het is in feite een oude herinnering waar bewust nieuw leven ingeblazen wordt om de herinnering levend te houden. De bovengenoemde heropvoeringen tonen dit. Een ander voorbeeld hiervan is bijvoorbeeld het grote militaire kamp anno 1944 dat in 1994 was nagebouwd (De Gelderlander, 17-09-1994). Dit authentieke kamp, zoals het fungeerde tijdens de oorlog in 1944, wordt gerecycled en in vergelijkbare vorm teruggehaald. Volgens Nora hebben *lieux de mémoire* '[the] capacity of metamorphosis, an endless recycling of their meaning and an unpredictable proliferation of their ramifications' (Nora, 1989: 19). De betekenis van het militaire kamp anno 1944 wordt vertaald en getransformeerd naar de huidige tijd. Hierdoor prevaleren volgens Nora gerecyclede, indirecte herinneringen boven spontane, directe herinneringen waardoor de notie authenticiteit naar de achtergrond wordt verdrongen.

Niet alleen de beleving van authenticiteit die in 1994 werd nagestreefd met heropvoeringen is problematisch, maar ook de hoge amusementswaarde die gepaard ging met de uitvoering van deze heropvoeringen kan worden betwist. Volgens Durkheim hebben heropvoeringen inderdaad een hoog gehalte van vermaak, maar wordt dit vermaak soms zo ver doorgevoerd dat het eerder een vorm van recreatie lijkt, zo stelt hij:

[rituals] being foreign to all utilitarian ends, they make men forget the real world and transport them into another where their imagination is more at ease: they distract. They sometimes even go so far as to have the outward appearance of a recreation: the assistants may be seen laughing and amusing themselves

openly. Representative rites and collective recreations are even so close to one another that men pass from one sort to the other without any break of continuity (Durkheim, 1968 [1915]: 379).

Rituele heropvoeringen zijn een zeer effectief hulpmiddel voor het verduidelijken van het verhaal van de Tweede Wereldoorlog. Maar, zoals Durkheim benadrukt, het blijven acteurs die een rol spelen. En deze rol is vaak onderdeel van een dramatisch en schokkend verhaal. De amusementswaarde staat in sterk contrast met het vertelde verhaal, dat vaak een zeer nare gebeurtenis vertegenwoordigt. Eerder in dit hoofdstuk haalde ik de oud-redacteur van *De Gelderlander* Michiel Willems aan. Hij schreef een vrij pessimistisch opiniestuk over de hoge amusementswaarde die de herdenking in 1994 zou hebben gehad (*De Gelderlander*, 15-09-1994). Hij vergeleek deze herdenking zelfs met attractiepark de Efteling. In het telefonisch interview dat ik met hem had, gaf hij aan er nog hetzelfde over te denken, maar zag hij de noodzaak van deze heropvoeringen wel in. 'De fakkel moet immers worden overgedragen aan jongere generaties en die moeten zich een beeld kunnen vormen over wat er toen is gebeurd' (Interview Willems, 21-05-2015). In dit licht stelt Rob van der Laarse zichzelf de volgende vraag: 'Mag men de collectieve herinnering een handje helpen door met een namaakmonument de wonden in een geschonden stadslichaam te helen?' (Van der Laarse, 2005: 4). Volgens Van der Laarse is authenticiteit allang niet meer het belangrijkste, de beleving of de suggestie van authenticiteit daarentegen wel (Van der Laarse, 2005: 4-5). Replica's of heropvoeringen zorgen er immers voor dat er een beter en groter aanbod is van historische beeldvorming en draagt in die zin bij aan de historische bewustwording van de Nijmegenaar. De performance van de heropvoeringen en de herinneringen die deze uitdragen, zijn gefundeerd binnen deze authenticiteitsbeleving. De herinnering die wij hierbij aanmaken, of in Nora's termen de herinnering die wij al aangemaakt aangereikt krijgen, zijn herinneringen die bijdragen aan het culturele geheugen.

1.5 Conclusie

In dit hoofdstuk is er gekeken naar de manier waarop het culturele geheugen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen gestalte kreeg in de bijbehorende herdenking. In aanloop naar deze herdenking en de nationale herdenking in mei 1995 werd de vraag gesteld of er nog 'zin was in herdenken' na vijftig jaar. De oorlogsgetuigen ontvielen ons steeds frequenter en de herdenkingsdiensten waren toch altijd vooral op deze groep gericht. Het heil in de voortzetting van het herdenken werd bevestigd. Ondanks dat deze gedachte heerste, werd de herdenking in Nijmegen met enorme belangstelling bezocht. Op de conferentie 'Zin in herdenken' die indertijd in Nijmegen was georganiseerd, werd zelfs door de twee sprekers, Hans Blom en Horst Lademacher, een toenemende belangstelling voor herdenkingen geconstateerd. Zij pleitten dan ook voor de voortzetting van herdenkingen en zien de concretisering van het abstracte oorlogsverhaal als een effectieve methode om herdenkingen zinvol te houden voor naoorlogse generaties. Voor de herdenking in 1994 heb ik geen bronnen kunnen vinden die bevestigden dat het persoonlijke verhaal bewust werd ingezet om de herdenking zinvol te houden. Wel lieten boekpublicaties in en rond het jaar 1994 en de berichtgeving in de krant in het jaar 1994 een grote belangstelling voor het persoonlijke verhaal zien. Voor het eerst werden deze verhalen in grote mate verteld, gedocumenteerd

en geraadpleegd. Dit communicatieve geheugen, zoals Jan en Aleida Assmann de levende individuele herinnering noemen, werd in 1994 een belangrijke bouwsteen voor het culturele geheugen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. De oorlog raakte steeds verder verwijderd van de naoorlogse generatie en ook de getuigen en veteranen werden steeds ouder. Verhalen uit eerste hand werden steeds schaarser. Het besef ontstond dat er een tijd was aangebroken waarin deze groep ons steeds sneller zou ontvallen. Daarnaast was de maatschappij in een kort tijdsbestek snel veranderd en werd het om die reden steeds moeilijker de verschrikkingen uit de oorlog te verbeelden. Het communicatieve geheugen bleek dus een zeer effectief middel te zijn om een naoorlogse generatie zicht te laten krijgen op het schematische verhaal van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen.

De angst dat de belangstelling voor herdenkingen zou afnemen woedde in 1994 door het herdenkingslandschap. In Nijmegen wilden organisaties zoals het Veteranenfonds een verminderde belangstelling voorkomen en daarom werden er alternatieven gezocht die het oorlogsverhaal aantrekkelijk moesten maken en houden. Er werd bewust een herdenkingsindustrie opgezet en deze richtte zich niet alleen op de veteranen maar ook voor het eerst grootschalig op het aantrekken van bezoekers. De naoorlogse generatie zou immers op den duur verantwoordelijk worden voor het overdragen van de oorlogsherinnering. De herdenkingen kunnen in dit licht vergeleken worden met rituelen. Vanuit Émile Durkheim is gesteld dat rituelen de continuering van een verleden garanderen. De herdenkingsindustrie speelt in op deze eigenschap van herdenkingen. In navolging van Paul Connerton maakt deze industrie gebruik van wat hij een 'ritual re-enactment' noemt. Daarmee bedoelt hij dat er bij herdenkingen activiteiten worden georganiseerd die zich richten op het doen herleven van een persoon of een gebeurtenis uit het verleden. Hij doelt hiermee op parades, ceremonies, bijeenkomsten op historische plekken en heropvoeringen. Ook in Nijmegen werd dit pad ingeslagen en tijdens de herdenking in 1994 werden er veel van dit soort 'ritual re-enactments' georganiseerd. Door de inzet van authenticiteitsbeleving en amusementswaarde bleek deze tactiek van de herdenkingsindustrie zeer effectief. De bevolking kon zich beter inleven en werd tegelijkertijd getraakteerd op een grootse act die van te voren al spectaculair was aangekondigd. Deze manier van aandacht trekken, werd als noodzakelijk gezien om de naoorlogse generatie geïnteresseerd te maken en te houden. Ondanks dat deze activiteiten met groot enthousiasme waren bezocht, werden er ook bezwaren aangevoerd. Rituele heropvoeringen hebben namelijk een hoog amusementsgehalte en dat zou niet stroken met en afbreuk doen aan het dramatische en schokkende oorlogsverhaal. Daarnaast werd het bezwaar aangevoerd dat de werkelijke gebeurtenis (authenticiteit) op een te makkelijke en vermakelijke manier werd ingezet. Rituele heropvoeringen zijn in die zin paradoxaal van aard, maar deze frictie lijkt onoverkomelijk. Een 'gevoel van de tijd' krijgen, wordt in 1994 als een essentiële manier gezien om de voortgang van de oorlogsherinnering te garanderen. Deze wijze van herdenken lijkt dus noodzakelijk te zijn om de herinnering aan de oorlog voor te zetten.

Hoofdstuk 2: De dynamiek van het geheugen

De herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen werd in 1994 massaal bezocht. Toch werd er gedacht dat na het vijftigjarige jubileum de belangstelling zou afnemen en dat er geen behoefte meer zou zijn aan een grootschalige herdenking. In 1994 werd daarom vanuit de gemeente aangekondigd dat de vijftigjarige editie van de herdenking de laatste zou zijn.

Desalniettemin werd er in 2004 weer een grootschalige herdenking georganiseerd. De herdenking bleek nog sterk te leven in de regio Nijmegen en ook de veteranen wilden weer graag de regio bezoeken (De Gelderlander, 10-06-2004). De berichtgeving in de krant gaf in 2004 echter wel een duidelijk gemeenschappelijk signaal: de gemeente heeft besloten; nog één keer wordt Operatie Market Garden en de bevrijding op grote schaal officieel herdacht en gevierd – daarna wordt het geschiedenis (Raadsbesluiten Gemeente, 14-07-2004). *De Gelderlander* berichtte:

Nu is met alle betrokken organisaties afgesproken daadwerkelijk een punt te zetten achter de herdenkingen van Market Garden. Niet alleen ouderdom van de veteranen maakt verder herdenken moeilijk. Het past ook niet in de nationale protocollen voor herdenkingen om langer op grote voet door te gaan. De plechtigheden zullen daarom vanaf volgend jaar definitief worden ondergebracht bij de dodenherdenking van 4 mei (De Gelderlander, 10-06-2004).

Dit besluit is zeer kenmerkend omdat het in feite stelt dat wanneer de levende herinnering uitsterft, de grootschalige herdenking ook verdwijnt. De herdenkingscultuur in 2004 schommelt tussen de begrippen 'levende herinnering' en 'geschiedenis'. Dit hoofdstuk bekijkt vanuit het gedachtegoed van Maurice Halbwachs hoe het culturele geheugen gestalte krijgt binnen dit spanningsveld. Het afschaffen van de herdenking valt niet bij iedereen in goede aarde. Deze groep ziet een groot belang in het blijven uitdragen van de herinneringen aan de oorlog en beschouwen herdenkingen als bruikbaar medium daarvoor. Vanuit deze groep wordt de herdenking dan ook als een op zichzelf staande herinneringsplaats uitgelegd.

2.1 Autobiografische en historische herinnering

Halbwachs maakt in zijn werk een duidelijk onderscheid tussen de herinnering en de geschiedenis (Halbwachs, 1991 [1950]). Een herinnering leeft volgens Halbwachs mee met de personen die deze herinnering ook daadwerkelijk hebben meegemaakt. Daarom bestaat er volgens Halbwachs een grote discontinuïteit tussen de personen die de herinnering daadwerkelijk hebben beleefd en de personen die over de herinnering lezen. De herinnering die gelezen wordt, noemt Halbwachs de historische herinnering omdat het een externe herinnering betreft en geen eigen meegemaakte (autobiografische) herinnering (Halbwachs, 1991 [1950]: 17). Deze historische herinnering is, zoals de term al doet vermoeden, onderdeel van het geschiedenisverhaal en wordt pas opgetekend wanneer de levende herinnering dreigt uit te sterven, zo stelt Halbwachs: 'Zolang een herinnering leeft, hoeft men ze niet op papier vast te leggen. De behoefte om de geschiedenis van een periode, maatschappij of personage te schrijven, doet zich slechts voelen als die objecten al zo ver in het verleden liggen, dat de

levende getuigen schaars zijn geworden' (Halbwachs, 1991 [1950]: 29). Deze behoefte die Halbwachs beschrijft, werd in 2004 in grote mate gevoeld. Onderkend werd dat de autobiografische herinnering van de oorlogsgetuigen en veteranen ging verdwijnen en dat deze vastgelegd moest worden als historische herinnering. Het project '60 Jaar Vrijheid' is hier een voorbeeld van. Dit project heeft zowel Nederlandse als Duitse oorlogsgetuigen uit de grensstreek Arnhem/Nijmegen geïnterviewd en de uitkomsten hiervan vastgelegd in het boek *Verhalen die blijven: Beleefde geschiedenis in de grensregio* (Gerritsen, 2006). Het veiligstellen en vastleggen van herinneringen voor huidige en toekomstige generaties is hierbij een groot doel geweest. Het boek toont een veelzijdigheid aan persoonlijke anekdotes die een overeenkomstig meegemaakte geschiedenis vanuit verschillende optieken belicht. Zo kan de lezer bijvoorbeeld kennismaken met Miep Minis-Dijkstra die vertelt over de angst die ze voelde toen de Duitsers haar woonplaats Beek binnenvielen. Tegelijkertijd, zo vertelt Miep Minis-Dijkstra: '[...] ging [op gegeven moment] alles toch weer zijn gangentje, ik ging weer naar school. Ik zat in Ubbergen op school en dat ging gewoon door. Daar heb ik ook gewoon eindexamen gedaan in 1943' (Gerritsen, 2006: 30). Nog geen jaar later ontsnapte Miep ternauwernood aan de dood tijdens het bombardement op Nijmegen. Dit verhaal van Miep is een zeer gedetailleerde en persoonlijke anekdote die tegelijkertijd heel veel over de grote geschiedenis duidelijk maakt. Het was een angstige, chaotische en gevaarlijke tijd, maar voor een groot deel van de mensen ging het 'gewone' leven door. De veelzijdigheid in dit boek wordt nog eens extra versterkt doordat er persoonlijke anekdotes zijn toegevoegd van Duitsers, zoals het verhaal van Robert Kisters. Hij vertelt over zijn tijd bij de Hitlerjugend en hoe hij toen actief het nationaalsocialisme steunde. Tijdens zijn periode als soldaat werd hij echter geconfronteerd met de verschrikkingen die Hitler teweeg had gebracht wat hem er toe bracht om na de oorlog een overtuigd democraat te worden (Gerritsen, 2006: 19-28). Door ook het Duitse persoonlijke verhaal in het boek te incorporeren, wordt er een breder inzicht gegeven in een geschiedenis die gemeenschappelijk beleefd is. Het toont eigenlijk dat het gewone volk, of dat nou de bezetter was of het bezette land, te kampen had met soortgelijke problematiek die ons tegelijkertijd heel veel leert en inzicht biedt in het algemene oorlogsverhaal.

2.2 Het communicatieve en het culturele geheugen verbonden

De ideeën van Halbwachs over de historische en autobiografische herinnering laten de opmaat zien voor wat Jan en Aleida Assmann zestig jaar later zouden uitwerken tot het communicatieve en het culturele geheugen. Halbwachs noemt het 'culturele geheugen' en het 'communicatieve geheugen' niet letterlijk, maar de definitie die hij toekent aan respectievelijk de historische en autobiografische herinnering is zeer vergelijkbaar. Om verwarring te voorkomen, gebruik ik vanaf dit punt louter de termen cultureel en communicatief geheugen. In het werk van Halbwachs wordt gesproken over een ruimte die het denken van verschillende individuen overstijgt en omvat en die gefundeerd is in een collectieve tijd en ruimte en in een collectieve geschiedenis (Halbwachs, 1991 [1950]: 22). Deze beschrijving komt zeer overeen met het culturele geheugen zoals deze door Jan en Aleida Assmann is gedefinieerd. Volgens hen overstijgt het culturele geheugen ook elke vorm van persoonlijke subjectiviteit en is deze geformaliseerd in mnemonische geheugenplaatsen en in de samenleving an

sich (Assmann, J., 2008: 110-111). Het communicatieve geheugen plaatsen Jan en Aleida Assmann zoals in hoofdstuk 1 al aan bod kwam, als tegengesteld aan het culturele geheugen. Halbwachs, daarentegen, beschouwt het culturele geheugen als een ruimte waar de herinneringen binnen het communicatieve geheugen wél kunnen samenvloeien, maar met het culturele geheugen zelf, en dit veronderstellen Jan en Aleida Assmann ook, kan geen intieme band bestaan (Halbwachs, 1991 [1950]: 22). Het culturele geheugen overstijgt namelijk de subjectieve herinnering, maar kan dus volgens Halbwachs wel dienen als een plek waar de herinneringen van het communicatieve geheugen op gereflecteerd kunnen worden en tot betekenis kunnen komen. Deze interpretatie die Halbwachs aan het culturele geheugen toekent, is uit te leggen aan de hand van het zojuist beschreven project '60 Jaar Vrijheid'. In dit project is het culturele geheugen uitgedragen aan de hand van het communicatieve geheugen. De persoonlijke herinneringen zijn tegen de achtergrond van die geschiedenis uiteengezet. Deze geschiedenis via het communicatieve geheugen kenbaar maken in het heden dient als versterking van het culturele geheugen. Door de subjectieve inslag van het project wordt het gevoel van de tijd zeer levendig voorgesteld en de inleefbaarheid vergroot. De naoorlogse generatie heeft deze herinneringen niet zelf meegemaakt, maar kan wel – door het aanbod van herinneringen in persoonlijke vorm – makkelijker een reconstructie maken van de gebeurtenissen in het verleden. Doordat de abstracte geschiedenis wordt aangeboden in een autobiografisch jasje is deze herinnering volgens Halbwachs niet slechts meer 'een kwestie van louter feiten en data' voor degene die die herinnering in het heden raadpleegt (Halbwachs, 1991 [1950]: 20). Het communicatieve geheugen dient hier juist als verdieping van de feiten en data die vaak al algemeen bekend zijn. Vanuit dit opzicht werd de naoorlogse generatie een toegankelijke weg in een abstracte geschiedenis geboden. De inzet van het communicatieve geheugen kan dus eigenlijk als een tactiek worden beschouwd om het culturele geheugen effectief uit te dragen. Aan de andere kant is het culturele geheugen nodig om het communicatieve geheugen een platform en context te bieden. Het communicatieve geheugen werkt dus als versterking van het culturele geheugen en vice versa.

Halbwachs gaat op deze wisselwerking in zijn werk nog eens extra in. Hij geeft aan dat het communicatieve en het culturele geheugen twee verschillende entiteiten blijven, maar dat ze elkaar wel beïnvloeden en verbonden zijn: 'Die interpretatie van de relatie tussen het historische en het persoonlijke geheugen steunt op de opvatting dat onze geesten een even gescheiden bestaan leiden als de lichamen waarop zij steunen' (Halbwachs, 1991 [1950]: 22). Het lichaam is zonder geest levenloos, net zoals de geest ook niet zonder het lichaam kan 'bestaan'. Deze twee entiteiten beïnvloeden elkaar en zijn letterlijk met elkaar verbonden. Dat neemt tegelijkertijd niet weg dat deze in wezen zeer verschillend zijn. Het lichaam is het fysieke wezen van de mens waar de geest het mentale wezen representeert. Toch hebben ze elkaar nodig om tot betekenis te komen, aldus Halbwachs. Wiel Lenders, directeur van het Bevrijdingmuseum in Groesbeek, onderkende in het telefonische interview dat ik met hem had de noodzakelijkheid van de verbinding en de wederzijdse beïnvloeding van het communicatieve en het culturele geheugen. Net als Halbwachs stelt dat het lichaam niet zonder geest kan en vice versa, stelt Lenders dat het persoonlijke verhaal pas betekenis krijgt in een grotere context en omgekeerd idem (Interview Wiel Lenders, 09-06-2015). Een voorbeeld hiervan is de tiendelige

gecomprimeerde publicatie van dagboek aantekeningen van de Duitse parachutist Heinz Bliss in *De Gelderlander* (verschenen tussen 16-09-2004 en 09-10-2004). Hij maakte van de gevechten rond Groesbeek, na de geallieerde luchtlandingen op 17 september 1944, aantekeningen in een dagboek. Dit zeer gedetailleerde ooggetuigenverslag biedt een direct persoonlijk inzicht in de gevechten die gevoerd werden, zo schrijft Bliss:

Ter plekke worden de gewonde Amerikanen behandeld. De gevangenen worden ondergebracht in een cafe in Zyfflich, waar ze 's avonds erwtensoep te eten krijgen. Alles bij elkaar betreft het 31 gevangenen onder wie een kapitein en drie luitenanten. In een van de zweefvliegtuigen vinden we volop kaartmateriaal, waaronder op zakdoeken gedrukte kaarten van het landingsgebied. Verder treffen we lijsten met ingezette eenheden en landingsterreinen en -tijdstippen van de 82^e Airborne Division aan. Dit materiaal is voor de legerleiding van groot belang, zo krijg ik later bij de staf van het 406. ID te horen (De Gelderlander, 18-09-2004).

Vanuit de optiek van Lenders is deze persoonlijke belevenis opzichzelfstaand betekenisloos zonder de context van de Market Garden missie. De 82ste Airborne Division bijvoorbeeld, die in de anekdote hierboven wordt genoemd, krijgt pas betekenis wanneer er kennis is van het overkoepelende verhaal van Operatie Market Garden waarin deze divisie een grote rol speelt. *De Gelderlander* introduceerde deze reeks dan ook onder die noemer. Andersom voegt het persoonlijke ooggetuigenverslag van Bliss diepte toe aan en verschaft het een breder inzicht in het anders zo schematische verhaal van Operatie Market Garden. Extra verdieping wordt in dit geval nog toegevoegd doordat het een verslag betreft dat onze bevrijding verhaalt, maar dan vanuit het perspectief van de verliezende partij. Op deze manier verschaft het (overgedragen) communicatieve geheugen dus niet alleen een verdiepend, maar ook een verbredend inzicht in het culturele geheugen van de gebeurtenissen in september 1944. *De Gelderlander* berichtte het volgende over de dagboek aantekeningen van Bliss: 'Bliss doet verslag van historische feiten vanuit de waarneming van de frontsoldaat. Zijn verslag is niet compleet, maar geeft wel inzicht in de gemoedstoestand van de Duitse soldaten, die langzaam de moed beginnen te verliezen' (De Gelderlander, 24-10-2006). Zowel het communicatieve als het culturele geheugen zijn opzichzelfstaand vrij statisch en weinigzeggend. Door deze twee te verbinden, wordt er een compleet beeld geschetst dat tegelijkertijd zeer toegankelijk is voor naoorlogse generaties.

2.3 'De veteranen hebben de beste tijd wel gehad'

Het communicatieve geheugen bleek in 2004 een zeer efficiënte methode te zijn om het nageslacht bewust te maken van de verschrikkingen uit de Tweede Wereldoorlog. Bijzonder was echter dat de wens om zoveel mogelijk documentatie achter te laten voor het nageslacht – zodat de herinnering blijft leven – niet correspondeerde met de beslissing om de herdenkingen niet meer voort te zetten. De gemeente had besloten om voor de laatste keer op grote schaal Operatie Market Garden te herdenken en de Nijmeegse bevrijding te vieren. De reden daarvoor was duidelijk, doch beperkt: de veteranen werden te oud. Met andere woorden: als het communicatieve geheugen uitsterft en dat verhaal definitief geschiedenis wordt, is er geen reden meer om op grote schaal te blijven herdenken. Zo berichtte *De Gelderlander* vanuit de heer Lipper:

Het is vermoedelijk de laatste grote herdenking. Dan wil de pers uitpakken' [aldus Lipper]. De laatste? Werd dat tien jaar geleden niet ook al geroepen? Robert Lipper: Misschien wel, maar na vanochtend weet ik het zeker. Die mannen moeten we over vijf jaar echt niet nog een keer massaal laten overkomen. Dit jaar nog één keer groot, daarna klein verder. Klein wordt het vanzelf, want nu gaat het hard met het aantal overledenen (De Gelderlander, 15-09-2004).

De term 'herdenking' werd in 2004 vooral geassocieerd aan een activiteit die georganiseerd werd voor de nog levende veteranen. Zij zouden de meeste behoefte hebben aan een herdenking want zij hadden de verschrikkingen meegemaakt en kameraden verloren. Sterft de generatie uit, dan sterft de herdenking uit: dat was de gedachte in 2004. Er werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de geschiedenis en de herinnering. Volgens Halbwachs reikt het geheugen niet verder dan de levens die aan dat geheugen verbonden zijn, zo stelt hij: 'Het geheugen van een samenleving reikt niet verder dan de geheugens van de groepen waaruit zij bestaat. Indien de mensen langer zouden leven, dan zou ook het collectief geheugen, gemeten in tijdseenheden, veel uitgestrekter zijn' (Halbwachs, 1991 [1950]: 32). Wanneer het communicatieve geheugen uitsterft, krijgt deze herinnering plaats binnen de geschiedenis en wordt deze herinnering als overgedragen herinnering verankerd in het culturele geheugen. Zoals hierboven al gezegd, maakt Halbwachs inderdaad een onderscheid tussen de levende herinnering en geschiedenis, maar ziet hij het communicatieve geheugen wel als een middel om de geschiedenis via het culturele geheugen uit te dragen. Om die reden zijn deze twee geheugens wel verbonden. Wanneer het de toekomst van herdenkingscultuur betreft, lijkt de gedachtegang van Halbwachs over het verschil tussen herinnering en geschiedenis in 2004 erg letterlijk te worden nageleefd. Het idee bestond dat er zonder de *acte de présence* van veteranen, het grootschalige openlijk herdenken niet meer nodig was. Het herdenken van een geschiedenis – oftewel het uitdragen van het culturele geheugen via een herdenking – leek zonder de aanwezigheid van de levende herinnering in 2004 niet meer noodzakelijk. Het idee bestond dat de herdenking draaide om de veteranen en de oorlogsgetuigen en niet om de personen die deze herdenkingen bezochten. Het publiekelijk continueren en doorgeven van het oorlogsverhaal aan naoorlogse generaties op een grootschalig niveau werd niet meer als toereikend geacht. Zo berichtte ook *De Gelderlander*:

Het is mooi dat [er] nog eenmaal zo massaal herdacht wordt, met de betrokkenen van toen. Daarna wordt Market Garden [...] onontkoombaar definitief geschiedenis. Het is goed dat de overheid dan een stap terug doet als het gaat om toekomstige officiële herdenkingsplechtigheden. Voor wat betreft de herdenking zelf: laat particuliere initiatieven van scholen en kinderen het heft in handen nemen om de geschiedenis in eren te houden [...] (De Gelderlander, 17-09-2004).

In de pers en vanuit de gemeente klonk de boodschap om het grootschalige herdenken niet meer voort te zetten. Vanuit de gemeente was de leeftijd van de veteranen en het naleven van nationale protocollen leidend om de herdenkingen in september komende jaren onder te brengen bij de nationale herdenking en viering op 4 en 5 mei (Raadsbesluiten Gemeente, 14-07-2004). Ook in de pers werd opgemerkt dat de veteranen nu echt oud werden. Berichten als 'Je voelt echt dat dit de allerlaatste keer is en 'De veteranen hebben de beste tijd wel gehad' tonen dit (De Gelderlander, 17-

09-2004). Vanuit deze visie bekeken ligt de toekomst van de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen bij de nationale herdenking of op een bescheiden en ingetogen wijze binnen particuliere initiatieven.

2.4 De boodschap doorgegeven

Tot nu toe zijn er voor het jaar 2004 twee constatering gedaan. Allereerst kreeg het communicatieve geheugen, net zoals in 1994, grote aandacht. De ouderdom van de oorlogsgetuigen werd gevoeld en om die reden werden er steeds meer werken gepubliceerd die dit geheugen centraal stelden. Het 'veiligstellen' van deze unieke verhalen was hierbij een groot streven. Al in 1994 bleek dat concretisering van het abstracte verhaal van de Tweede Wereldoorlog een zeer effectief middel was voor de voortzetting ervan. In 2004 werd deze trend dan ook in grote mate doorgezet. Ten tweede werd in 2004 de allerlaatste grote herdenking aangekondigd. De levende herinnering werd langzaam geschiedenis, wat in dit licht gelijk het einde van de grote herdenking rondom Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen betekende. Er werd geen nut meer gezien in de voortzetting van de herdenking wanneer levende oorlogsgetuigen deze niet meer konden bijwonen. De herdenking zou in de toekomst op particuliere schaal moeten worden doorgezet. Dit was echter niet het enige geluid dat klonk in de herdenkingscultuur van 2004. Er was ook een groep die het niet eens was met de beslissing om de grote herdenking in de toekomst af te schaffen. Zo liet een bericht uit de *De Gelderlander* blijken dat driekwart van de reacties het oneens was met de stelling 'dat de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog hun langste tijd hebben gehad' (De Gelderlander, 21-09-2004). Deze groep zag in het publiekelijke herdenken de potentie om de oorlogsherinnering op een actieve manier over te dragen aan de naoorlogse generatie. Deze generatie werd nu namelijk verantwoordelijk voor het blijven doorgeven van de boodschap, zo vertelt ook de heer Blankenberg in een interview met de Gelderlander: 'Er is altijd veel aandacht geweest voor de veteranen, en terecht. Maar het worden er natuurlijk wel steeds minder. We moeten ons nu op de kinderen richten. Zij zijn het die straks de verhalen over de oorlog moeten doorvertellen. Zij moeten de boodschap uitdragen' (De Gelderlander, 04-05-2004). Ook *De Gelderlander* zelf zag het belang hiervan in en riep op tot het insturen van anekdotes van oorlogsgetuigen waarop dan ook in grote getale was gereageerd. Het doel hiervan maakte de krant duidelijk: 'Om de eigenlijke krant heen houden we vier pagina's met portretten van de laatste getuigen, hun herinneringen en de boodschap die ze willen doorgeven aan de generatie die de herinnering levend moet houden' (De Gelderlander, 18-09-2004). Het publiekelijke herdenken zou dit streven stimuleren: 'Herdenken is geschiedenis tot leven wekken, je verplaatsen in mensen en hun daden en de betekenis ervan voor de dag van vandaag [...] doorgronden', stelt *De Gelderlander* (De Gelderlander, 18-09-2004). Herdenken is een dynamisch proces waarin de geschiedenis in elk nieuw heden opnieuw geïnterpreteerd wordt, maar waarbij de basis van deze geschiedenis centraal blijft staan. In dit licht functioneert een herdenking als *lieux de mémoire*. De herdenking doet hier dienst als een symbolische plaats die het culturele geheugen van een oorlogsherinnering en gedachtegoed uitdraagt. In de inleiding zijn *lieux de mémoires* uitgelegd als plaatsen van herinnering waar de voortzetting van directe (eerstehands) herinneringen gegarandeerd wordt door open te staan voor

indirecte (tweedehandse) interpretaties van die directe herinneringen. Oude oorspronkelijke betekenissen worden in een nieuw jasje gestoken zodat ze toegankelijk blijven voor nieuwe generaties. Herdenkingen zorgen er op deze manier voor dat een belangrijk geschiedenisverhaal blijft bestaan door het continueren en internaliseren van oude betekenissen die geïnjecteerd zijn met nieuwe interpretaties. De berichtgeving in 2004 laat zien dat herdenken een manier is om de betekenis van de Tweede Wereldoorlog te blijven doorgronden en ook de betekenis van deze historie voor de dag van vandaag te identificeren. De herdenkingen blijven ons met de neus op de feiten drukken, verklaart een geïnterviewde in *De Gelderlander* (10-09-2004). Daarmee wordt bedoeld dat herdenkingen de significantie van de zinloosheid van oorlogen in leven houden. Door te blijven vertellen wat er gebeurd is in de Tweede Wereldoorlog wordt er niet vergeten én blijft de boodschap om dit nooit meer te herhalen voortgezet worden. Dit blijft volgens de berichtgeving nodig, want oorlogen zoals in Soedan en Afghanistan, maar ook bijvoorbeeld discriminatie in eigen land, laten nog steeds groot leed en ongelijkheid in de wereld zien (*De Gelderlander*, 05-02-2004; 10-09-2004; 18-09-2004). Herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog roepen in dit licht op stil te blijven staan bij de ongelijkheid en leed van toen en die van nu. Het laat zien hoe fout het kan gaan en hoe onvanzelfsprekend vrijheid voor een lange tijd is geweest en voor sommige landen nu nog steeds is.

Met de dreigende uitsterving van de oorlogsgetuigen houdt de betekenis van het herdenken volgens deze groep dus niet op. Door het dynamische karakter van herdenkingsdiensten zijn zij het juiste medium om een belangrijk stuk geschiedenis kenbaar te maken voor de dag van vandaag.

2.5 Conclusie

'Wij zijn de laatste der Mohikanen', verklaart een Engelse veteraan in *De Gelderlander* (*De Gelderlander*, 10-09-2004). Meer dan eerder klonk in de berichtgeving het geluid dat de veteranen nu echt oud werden. De gemeente lijkt een definitieve beslissing te hebben gemaakt: 2004 zou de laatste grote herdenking rond Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen worden. Het vervolgen van de herdenking, die vooral in het teken stond van de veteranen, leek daarmee in de toekomst ook niet meer nodig. De herdenking leek hiermee, samen met de levende herinnering, definitief geschiedenis te worden. Echter, het op grote schaal vastleggen van persoonlijke oorlogsherinneringen laat zien dat het voortbestaan van het culturele geheugen wel noodzakelijk werd geacht. Het communicatieve geheugen werd vanuit Halbwachs als een versterking van het culturele geheugen uitgelegd en vice versa. Hij bleef deze twee geheugens, net zoals Jan en Aleida Assmann, als twee aparte entiteiten beschouwen, maar wel als twee entiteiten die elkaar op een positieve manier kunnen versterken. Daarnaast hebben ze elkaar ook nodig om ook voor de naoorlogse generatie relevant te blijven.

Ondanks dat de gemeente had besloten dat 2004 de laatste grote herdenking zou zijn, werd daar niet volmondig mee ingestemd door de bevolking. Een groep pleitte voor de voortzetting van de herdenkingen en had als streven de geschiedenis tot leven te wekken in plaats van deze slechts in 'ere te houden'. De herinnering aan de oorlog vraagt volgens deze groep niet om passiviteit, maar is dusdanig belangrijk dat deze actief moet worden doorgegeven. De herdenking is vanuit dit standpunt

uitgelegd als een *lieux de mémoire*: een plek die openstaat voor meerdere interpretaties en die zich kan vormen en hervormen naar nieuwe tijden.

Hoofdstuk 3: Minder kransen, meer beleving

Het cruciale punt is aangebroken. Waar al twee decennia voor werd gevreesd, was bij de herdenking in 2014 duidelijk zichtbaar. De getuigen van de oorlog en de veteranen zijn ons bijna allemaal ontvallen. Voor de regio Nijmegen? Een aantal nog maar. Riet Las, 95 jaar, is er daar een van. Zij was ooggetuige van een Engelse bommenwerper die neerstortte op een woonhuis in Hees. Tijdens de herdenkingsdienst die in het licht stond van dit drama vertelde zij haar verhaal aan de enorme menigte die daarvoor bij elkaar was gekomen. Dit kon namelijk de laatste keer zijn om een verhaal uit eerste hand te horen (De Gelderlander, 24-09-2014; 26-09-2014). De kans om de oorlogsgetuigen en veteranen nog 'live' mee te maken werd, om die reden in 2014 door veel mensen met beide handen aangegrepen.

Waar in 2004 nog luidruchtig werd gesproken over de laatste grote herdenking, laat de herdenkingscultuur van 2014 het absolute tegendeel zien. Zoals ik in de inleiding al aangaf, verklaarde journalist Michiel Willems dat 'September 44' meer dan ooit leefde onder de bevolking en dat de herdenkingen en activiteiten met ongekende drukte waren bezocht. Het animo om de Tweede Wereldoorlog te blijven herdenken, lijkt dus toe te nemen. Tegelijkertijd klonken de eerste geluiden van de naoorlogse generatie om een verandering in de herdenkingscultuur aan te brengen. Zo gaf Willems aan: 'Met het langzaam wegvallen van de veteranen – door hun fysieke aanwezigheid lag de nadruk altijd op het eerbetoon aan de gevallen kameraden – groeit het aantal mensen dat het stokje wil overnemen en een nieuw soort herdenking vorm wil geven' (De Gelderlander, 22-09-2014). De eerste bewijzen voor het 'nieuwe soort herdenken' waren al zichtbaar in september 2014. Er werd vooral gevierd, nagespeeld en een belevingswereld gecreëerd. Er werd nog wel herdacht, maar minder sober. Herdenkingsfestijn was het nieuwe woord én belichaamt de nieuwe richting die werd ingeslagen.

Zoals ik in de inleiding van deze scriptie al heb getoond, zijn er meerdere studies gedaan naar de verschillende percepties rondom de herinnering, herdenking en presentatie van een bepaald verleden door de jaren heen. Deze onderzoeken lieten zien dat de focus op dat wat belangrijk werd geacht, steeds veranderde. Volgens Nora is dit mogelijk omdat de *lieux de mémoire* een eindeloze recycling van (historische) betekenissen kunnen voortbrengen:

For although it is true that the fundamental purpose of a *lieu de mémoire* is to stop time, to inhibit forgetting, to fix a state of things, to immortalize death, and to materialize the immaterial [...] it is also clear that *lieux de mémoire* thrive only because of their capacity for change, their ability to resurrect old meanings and generate new ones along with new and unforeseeable connections (that is what makes them exciting) (Nora, 1997: 15).

Plaatsen van herinnering staan open voor transformatie en worden gevormd door gerecyclede (indirecte) herinneringen. Een voorbeeld hiervan is het nagebouwde oorlogsvliegtuig dat als 'permanente herinnering aan Market Garden' is nagebouwd en geplaatst is in het Groesbeekse Klein-Amerika (De Gelderlander, 20-08-2014). Dit is een vrij exemplarisch voorbeeld van een *lieu de mémoire* omdat het vliegtuig bewust is nagebouwd om de herinnering aan een verleden dat permanent

geschiedenis dreigt te worden levend te houden. Elke generatie zal de context waarin dit vliegtuig is geplaatst interpreteren in het licht van de eigen tijd. De plaatsen van herinnering hebben dus een repetitief karakter en staan open voor verandering zodat wat herinnerd wordt, samenvalt met het op dat moment heersende maatschappelijke klimaat. Daarnaast wordt de interpretatie van een *lieux de mémoire* ook beïnvloed door de ouderdom van de herinnering die het herbergt. In 2014 is de herinnering meer dan zeventig jaar oud en dreigt deze uit te sterven. Hierdoor ontstaat er een enorme explosie aan belangstelling en worden veel van deze plaatsen van herinnering extra omarmd. Naast dat deze plaatsen extra omarmd worden, nemen ze in 2014 ook explosief toe. Teksten, boeken, herdenkingen, re-enactments en belevingsactiviteiten schieten uit de grond om de regionale herinnering te herbergen en door te geven. Plate en Smelik verklaren: 'Memory does not function in a vacuum but needs a medium to be trained, shared and transmitted' (Plate & Smelik, 2013: 2). De levende herinnering aan de bevrijding van Nijmegen en Operatie Market Garden was er bijna niet meer in 2014. Het is om die reden dat er aan de ene kant alles aan werd gedaan om de levende herinnering te documenteren en aan de andere kant – tegelijkertijd – middelen werden uitgevonden om de herinnering levend te *houden*. In dit hoofdstuk ga ik bekijken hoe hier invulling aan is gegeven.

3.1 De inkleuring van de globale schets

Ter compensatie voor het gemis van directe overlevering, werd er meer dan ooit beroep gedaan op overgeleverde, persoonlijke en individuele verhalen uit het verleden (Somers, 2014: 318). De laatste levende herinneringen werden gedocumenteerd. Zo schreef *De Gelderlander*:

Meer dan in vorige herdenkingsjaren komen nu ook de laatste dagboeken tevoorschijn. Onlangs gevonden bij het opruimen van de zolder bij opa en oma of uiteindelijk, na decennia in een la te hebben gelegen, alsnog op waarde geschat. Vele tientallen exemplaren worden dit jaar veelal in eigen beheer uitgegeven en het blijft aangrijpende lectuur. In de komende weken zullen naar verwachting tientallen nieuwe boeken verschijnen [...] (De Gelderlander, 12-09-2014).

Niet alleen werden de persoonlijke en individuele herinneringen gedocumenteerd, ze werden ook geraadpleegd door de naoorlogse generatie als een vorm van inleving en identificatie met het verleden (Somers, 2014: 318). Het Grote Verhaal werd minder dominant in de herdenkingscultuur. In plaats daarvan is er, vooral in 2014, juist een wisselwerking gaande. Het kleine verhaal was niet louter een onderdeel van het Grote Verhaal; maar het Grote Verhaal werd nu ook onderdeel van het kleine verhaal. Erik Somers duidt dit fenomeen aan met de term 'glocalisering' (Somers, 2014: 319). Museum het Valkhof in Nijmegen heeft binnen deze populaire traditie tussen eind 2014 en begin 2015 de tentoonstelling 'Ontmoetingen in Oorlogstijd' georganiseerd waarin de persoonlijke verhalen van een negental Nijmegenaren tijdens de Tweede Wereldoorlog centraal stonden. Er was bewust gekozen voor het belichten van zeer verscheidene verhalen zoals dat van een fanatiek NSB-er, een verzetsman, de burgemeester en een overste van een vrouwenklooster. Deze tentoonstelling gaf volgens het museum door het belichten van veelzijdige persoonlijke verhalen verduidelijking én diepte aan het grote verhaal van de Tweede Wereldoorlog (museumhetvalkhof.nl). De Nijmeegse verhalen werden

namelijk niet alleen in de context van Nijmegen ten tijd van de oorlog geplaatst, maar ook bewust geschetst tegen de achtergrond van Nederland en de rest van de wereld ten tijde van de oorlog. Dit was nodig omdat het details verschafte over algemeen geldende zaken, zoals wanneer bijvoorbeeld voedingsmiddelen op de bon gingen. Tevens bood het ook een overkoepelende context bij de gebeurtenissen in Nijmegen (nijmegencultuurstad.nl).

Wiel Lenders, de directeur van het Bevrijdingsmuseum in Groesbeek, onderkent ook het belang van het begrip glocalisering. In het telefonische interview geeft hij aan dat persoonlijke verhalen zeer belangrijk zijn voor de bevordering van een historisch bewustzijn, maar dat dit verhaal dan wel juist ingezet dient te worden. Volgens Lenders krijgen deze persoonlijke verhalen alleen betekenis als ze in een grotere context worden geplaatst (Interview Lenders, 09-06-2015). Lenders vergelijkt dit met het verhaal van Anne Frank, dat alleen maar interessant is en zeggingskracht heeft als het in het grote verhaal van de Holocaust wordt geplaatst. Volgens Lenders moet er gewaakt worden voor het doorschieten naar het individuele persoonlijke verhaal. Lenders: 'Het grote verhaal er niet bij betrekken, maakt het verhaal contextloos, heemkondechtig, van: kijk dit is de geschiedenis van dit dorp. Het individuele verhaal krijgt pas betekenis in een grotere context' (Interview Lenders, 09-06-2015).

Niet alleen werd de geschiedenis in museums via het individuele, persoonlijke verhaal verduidelijkt, maar er werd ook door de gewone mens zelf op zoek gegaan naar de eigen persoonlijke geschiedenis of de persoonlijke geschiedenis van anderen. Deze populariteit van (overgedragen) persoonlijke en individuele herinneringen is volgens Nora terug te voeren naar het moment dat de herinneringsmaatschappij een gehistoriseerde maatschappij werd. Zo geeft Nora aan: 'The transition from memory to history requires every social group to redefine its identity by dredging up its past. The resulting obligation to remember makes every man his own historian' (Nora, 1997: 10). Volgens Nora is onderzoek naar het verleden allang niet meer alleen weggelegd voor historici alleen. Iedereen duikt tegenwoordig in het historisch onderzoek en probeert een eigen of een gedeelde onderbelichte geschiedenis uit te pluizen. Dit hoofdstuk ving bijvoorbeeld aan met het verhaal van de neergestorte Spitfire in Hees waar in het jaar 2014 de eerste herdenking van plaatsvond. Nora noemt deze opleving de atomisering van de herinnering (Nora, 1997: 11). Deze 'versplintering' van het grote geschiedenisverhaal in allerlei kleine geschiedenissen duidt volgens Nora op de ontwrichte positie van de mens in de maatschappij. In de huidige globaliserende informatiemaatschappij is de mens losgekoppeld van eigen spontane herinneringen. Omdat het creëren van deze herinneringen niet meer mogelijk is, probeert de mens volgens Nora zichzelf nu te reflecteren en te duiden in het eigen lokale of persoonlijke verleden met behulp van de spontane herinneringen van anderen omdat de huidige maatschappij deze spontane herinneringen niet meer bezit. Om deze reden bestaat volgens Nora hedendaags de noodzaak om elk stukje herinnering of geschiedenis dat refereert aan een verwant verleden, uit te pluizen. Het 'erbij horen' biedt op die manier een soort vastigheid en duidelijkheid – een verankering in de razendsnelle maatschappij van vandaag de dag, zo stelt Nora: '[...] for the individual, the discovery of roots, of "belonging" to some group, becomes the source of identity, its true and hidden meaning' (Nora, 1997: 11). Het uitdragen van deze nieuw ontdekte kleine

geschiedenissen in bijvoorbeeld nieuwe herdenkingen of in publicaties in kranten of tijdschriften zorgd ervoor dat het culturele geheugen dat bestond rond de bevrijding van Nijmegen en Operatie Market Garden wordt geïntensiveerd. Het culturele geheugen wordt namelijk geïnstitutionaliseerd in plaatsen van herinnering en deze plaatsen helpen ons deze herinneringen te herinneren. Wanneer deze symbolische (herdenking) en fysieke (boekpublicatie) plaatsen uitgebreid worden en populairder raken, wordt het culturele geheugen veelzijdiger. In feite krijgt het 'instituut' culturele geheugen er nieuwe gemoderniseerde afdelingen bij en worden oude afdelingen van het instituut hierdoor langzaam vernieuwd of vervangen. Deze vernieuwing is in 2014 nog eens extra aanwezig omdat dit jaar zich op kantelpunt bevindt en vraagt om een nieuwe invulling van de herdenkingscultuur. Herdenkingsceremonies die draaien om de aanwezigheid van veteranen zullen in de toekomst niet meer nodig zijn. In plaats daarvan richten de herdenkingsdiensten zich op de toekomstige generaties en wordt er naar een manier gezocht die het meest effectief is om deze generaties geïnteresseerd te houden.

3.2 The generation of postmemory

Volgens Marianne Hirsch leven we nu in een herdenkingscultuur waarin de 'generation of postmemory' actief is. Hiermee doelt ze vooral op de tweede generatie na de oorlog die nog sterk verbonden is met verhalen en herinneringen uit de oorlog aangeleverd door de oorlogsgeneratie (Hirsch, 2008: 109-110). Deze herinneringen zijn echter altijd wel een indirecte overlevering geweest en vragen dus, vooral na het wegvallen van de levende herinnering, om een soort visuele herschepping. Hirsch noemt dit *transgenerational transmission* (Hirsch, 2008: 103). Daarmee bedoelt ze dat verschillende mediums er voor kunnen zorgen dat de naoorlogse generaties de herinneringen kunnen blijven raadplegen – dus ook als de levende herinnering is uitgestorven. Hirsch legt dit als volgt uit:

Postmemorial work, I want to suggest [...] strives to reactivate and reembody [...] memorial structures by reinvesting them with resonant individual and familial forms of mediation and aesthetic expression. Thus less-directly affected participants can become engaged in the generation of postmemory, which can thus persist even after all participants and even their familial descendants are gone (Hirsch, 2008: 111).

De *postmemorial generation* kenmerkt zich doordat ze behoefte heeft aan een *sense of living connection* (Hirsch, 2008: 103). Deze levendige verbondenheid kan op allerlei wijzen aan deze generatie worden overgedragen, maar daarin is de beeldende overdrachtsvorm het effectiefst (Hirsch, 2008: Somers, 2014: 318). Al in 1994 ontstond het eerste geluid van 'een nieuw soort herdenking' waarbij beeldende overdrachtsvormen een prominente plek kregen. Een herdenkingsindustrie werd bewust ingezet om de herdenkingscultuur weer een boost te geven. In 2004 zette zich dit door, maar werd tegelijkertijd de laatste herdenking aangekondigd. In 2014 is de herdenking juist groter dan ooit tevoren. Volgens Wiel Lenders is er in 2014 een bewustwording ontstaan van de taak om de oorlogsboodschap naar de volgende generatie over te dragen. Hij noemt het sleutelwoord van de herdenkingscultuur in 2014 dan ook 'transmission'. Deze overdracht van herinneringen kan op inhoudelijk niveau worden ingezet via educatie op scholen, maar een zeer effectieve manier blijft

volgens Lenders de spectaculaire heropvoeringen. Lowenthal legt een heropvoering (re-enactments) uit als een middel om het verleden te reproduceren. Hij vergelijkt een heropvoering met het werk van restaurateurs, zo stelt hij: 'Like restorers, re-enactors start with known elements and fill in the gaps with the typical, the probable, or the invented (Lowenthal, 1985: 295). Heropvoeringen zijn in dit licht puur imitaties van gebeurtenissen uit het verleden die – door middel van 'restauratie' – tot een compleet verhaal worden gesmeed. De presentatie aan het publiek van 2014 is via deze wijze zeer compleet en scheidt door de live performance een levensecht beeld van een gebeurtenis uit het verleden. Dit, in combinatie met de vaak compacte, heldere uitvoering op de plek waar de gebeurtenis ook echt heeft plaatsgevonden, creëert een zeer doeltreffende wijze om een verleden door te geven aan naoorlogse generaties.

In 2014 werden er in grote mate heropvoeringen ingezet om de herdenkingen zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor een publiek dat voor het grootste gedeelte bestond uit mensen die de oorlog niet hadden meegemaakt. De beroemde 'Waalcrossing' werd bijvoorbeeld opnieuw uitgevoerd door de Koninklijke Landmacht en militairen van de 82ste Airborne Division. Hoogtepunt hierbij was het meevaren van drie veteranen die in 1944 de oversteek ook hadden meegemaakt. Hiervoor is zelfs de NOS uitgetrokken om opnames te maken (De Gelderlander, 18-09-2014). Ook 'Groesbeek is opnieuw bevrijd' op 18 september 2014. De legendarische parachutesprong die zeventig jaar eerder de weg naar bevrijding zou moeten inluiden, werd weer opnieuw gesprongen (De Gelderlander, 19-09-2014). Volgens dit bericht werd er alles aan gedaan om de periode van de bevrijding te herdenken en de herinnering levend te houden. Het naspelen van de parachutesprong zou de bezoeker op een levendige manier bewust maken van een kenmerkende gebeurtenis uit de regio. Interessant is dat de heropvoering ook als zodanig werd opgevat: als een uitgevoerde act. Zo vertelt Teun uit groep 7 in het bericht dat de parachutesprong toch wel verschilt van de echte parachutesprong zeventig jaar geleden, want 'toen rolden ze hun parachutes niet zo rustig op'. Op deze zichtbare discontinuïteit tussen verleden en heden kom ik later terug.

In Groesbeek was er ook eerder die week een heus geallieerdenkamp neergestreken met authentieke wapens, voertuigen, muziek en een postkantoor waar bezoekers zeventig jaar na dato nog een bericht konden sturen aan de soldaten die in het gebied gevochten hadden (De Gelderlander, 15-09-2014). Toch merkte *De Gelderlander* hier ook weer een frictie op toen het berichtte dat de bezoekers in dit nagebouwde authentieke kamp toch vooral anno 2014 waren. Dat de toeschouwers niet helemaal overeenkwamen met de setting die werd geboden, viel een andere verslaggever ook op toen hij schreef over de nagespeelde militaire colonne die zeventig jaar geleden de stad Nijmegen binnenreden: 'De toeschouwers dragen andere kleren, de straten zijn beter geasfalteerd en er zijn meer verkeerslichten dan zeventig jaar geleden. Maar de overeenkomsten zijn levensecht als zaterdag honderden legervoertuigen worden ontvangen door een vrolijke menigte' (De Gelderlander, 22-09-2014). De parachutespringer, het nagebouwde kamp in Groesbeek, de postkaartjes die zeventig jaar na dato nog gestuurd kunnen worden en de militaire colonne getuigen er alle vier van dat heropvoeringen zorgen voor een bepaalde discontinuïteit tussen het feitelijke verleden opgevoerd in het heden. Deze discontinuïteit werd geconstateerd, maar niet als vervreemdend ervaren, althans niet

door het bezoekende publiek. Dit heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat een verleden hier letterlijk werd 'opgevoerd' in het heden. In hoofdstuk 1 is vanuit Plate en Smelik gesproken over de 'performance' van een verleden in een heden. Zij kennen aan het culturele geheugen een performatief karakter toe waarmee ze bedoelen dat het verleden constant in een geactualiseerde vorm opgevoerd wordt in een heden (Plate & Smelik: 2013: 6-12). Plate en Smelik hebben het hier vooral over een abstract begrip dat te gebruiken is om bepaalde fenomenen in de maatschappij uit te leggen. In de zojuist geschetste context wordt het begrip 'performance' of 'opvoering' vooral letterlijk opgevat. Het bezoekend publiek zat namelijk klaar en wachtte tot de voorstelling begon. Het zien van de parachutesprong vanaf een campingstoeltje of met vierduizend anderen op een tribune de befaamde oversteek van de Waal bekijken, toonde dit. Bezoekers gingen de deur uit om een bepaalde opvoering te bekijken. Daarnaast werden de heropvoeringen ook gepresenteerd als een toneelstuk, zoals de Waalcrossing duidelijk laat zien. Volgens een bericht uit *De Gelderlander* was de Koninklijke Landmacht al een hele week aan het 'oefenen' voor de uitvoering en bezoekers die de voorstelling wilden zien moesten in de rij staan om een toegangsbewijs te bemachtigen voor de tribune.

De discontinuïteit wordt door deze bewust gecreëerde afstandelijkheid in stand gehouden. De bezoeker blijft een toeschouwer die met andere toeschouwers in het heden een heropvoering aanschouwt van een gebeurtenis uit het verleden. Plate en Smelik bespreken ook het ambigue en problematische karakter van heropvoeringen. Vanuit Rebecca Schneider bespreken ze dat de performativiteit van heropvoeringen zeer paradoxaal is op het gebied van tijd en ruimte (Schneider, 2011: 16, in: Plate & Smelik, 2013: 10). Een performance zorgt dat een verleden en heden elkaar treffen, maar het zorgt er tegelijkertijd voor dat grenzen vervagen door een verleden in een heden op te voeren (Schneider, 2011: 1, in: Plate en Smelik, 2013: 11).

Zoals in hoofdstuk 1 al werd gesteld, zijn heropvoeringen bewust uitgevonden om de herinnering in een heden uit te dragen. Hirsch verklaarde al dat met het uitsterven van de oorlogsgeneratie, de naoorlogse generatie steeds meer ging leunen op beeldende overdrachtvormen omdat een voorstelling maken van de gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog steeds moeilijker werd. De herdenking kreeg een steeds theaterler karakter, waarin de beeldende nabootsing van een verleden letterlijk een platform werd geboden. Volgens de berichtgeving in *De Gelderlander* kregen de verhalen op deze manier een driedimensionale invulling en werd de geschiedenis tastbaar (De Gelderlander, 22-09-2014). De overdracht van het oorlogsverhaal was in 2014 het hoofdthema van de herdenking. De bevolking op een zo spectaculair mogelijke manier *laten zien* wat er in de oorlog gebeurde, was dé manier om aandacht te trekken van de naoorlogse generatie. De herdenking in 2014 was de opmaat voor een nieuw soort herdenken waarin vieren en beleven centraal staat: 'minder kansen, meer beleving' (De Gelderlander, 22-09-2014).

3.3 Minder kansen, meer beleving

In hoofdstuk 1 is er vanuit oud-redacteur van *De Gelderlander* Michiel Willems gesproken over de opkomst van de herdenkingsindustrie. Volgens Willems werd er bij de herdenking in 1994 al bewust geld geïnvesteerd om de herdenkingen zo aantrekkelijk mogelijk te maken voor naoorlogse

generaties. Al snel werd duidelijk dat er veel amusement ingezet moest worden om deze aantrekkelijkheid te bevorderen wat volgens Willems een kwalijke zaak was (De Gelderlander, 15-09-1994).

Anno 2014 is het niveau van vermaak alleen maar toegenomen. Meer en meer geld werd er gestoken in het vastleggen en vasthouden van het bevrijdingsverhaal (De Gelderlander, 22-09-2014). Herdenkingsfestijnen, spectaculaire shows, bevrijdingsfestivals en spektakelstukken: 'De bevrijding verveelt nooit', kopte *De Gelderlander* (De Gelderlander, 12-09-2014). Willems verklaarde in het telefonische interview dat naarmate de oorlogsgeneratie ons steeds meer gaat ontvallen, de noodzaak om het verhaal van de Tweede Wereldoorlog in de vorm van vermaak aan te bieden, groeit (Interview Willems, 21-05-2015). Ondanks dat Willems de kwalijke kant van de pretparkisering van de herdenkingen benadrukt – oorlog is immers geen amusement – ziet hij hiervan in 2014 toch het 'noodzakelijk kwaad' in, zo verklaart hij:

Het is heel belangrijk dat de jongere generaties betrokken blijven en alles wordt er aan gedaan om dat na te streven. Het is in feite een 'noodzakelijk kwaad' om amusement en heropvoeringen te gebruiken in de herdenking. Dat en het bijzonder maken van zo'n herdenking/viering is kennelijk de enige manier, maar blijft helaas toch nodig (Interview Willems, 21-05-2015).

Ook Wiel Lenders ziet het gebruik van 'Hollywoodachtige taferelen' als een noodzakelijke manier om aandacht te trekken en deze aandacht ook te blijven vasthouden (Interview Lenders, 09-06-2015). Optredens van beroemde mensen, heropvoeringen en het heldenontvangst van de veteranen worden allemaal ingezet om de ervaring zo compleet mogelijk te maken:

Voordat het spektakel [...] losbarst, met filmbeelden [...], het geluid van artilleriegeschut, vliegtuigen en bommen uit luidsprekers, dansers en een drijvend podium dat Het Gelders Orkest en artiesten als DJ Isis, Gers Pardoel, Tania Kross, Douwe Bob en Dotan draagt, zijn zeventig Engelse en dertien Poolse veteranen als helden binnengehaald (De Gelderlander, 20-09-2014).

De hoge amusementswaarde bij de herdenking in 2014 valt echter niet bij iedereen in goede aarde. Het nieuwe soort herdenken toont Operatie Market Garden en de daaropvolgende 'bevrijding' als een gebeurtenis die met grote vreugde moet worden herdacht. Maar, Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen verliepen helemaal niet vreugdevol. De Duitsers waren weliswaar uit de stad verdreven, maar Nijmegen bleef daarna nog zeker een half jaar frontstad. Dagelijks werd er nog geschoten en vielen er bommen op de stad. In die frontstadperiode zijn er nog ongeveer achthonderd doden gevallen. Kortom, de kermisachtige vertoningen, de feestelijkheden, het toenemend triomfalisme en de massarecreatieve ondernemingen geven stof tot nadenken over wat een herdenking anno 2014 nog eigenlijk voorstelt (De Gelderlander, 27-09-2014). Volgens columnist van *De Gelderlander* Marcel Rözer is de herdenkingsindustrie in dit licht een bedrijfstak geworden (De Gelderlander, 13-09-2014). De 'experience economy' zoals deze voor het eerst is geïntroduceerd door James Pine en Joseph Gilmore in 1998 illustreert perfect de herdenkingscultuur van 2014 (Pine & Gilmore, 1998). Pine en Gilmore stellen dat het traditionele aanbod van producten tegenwoordig

wordt verpakt in een beleving – een gedenkwaardige gebeurtenis zelfs, zodat het aantrekkelijker en leuker wordt gemaakt voor de consument om het product te kopen (Pine & Gilmore, 1998: 98). Of er bij herdenkingen echt gesproken kan worden over een branche waar geld in omgaat, durf ik niet te zeggen, maar er wordt wel bewust ingezet op de beleving om het product (de herdenking) aantrekkelijk te maken voor een publiek.

Volgens Pine en Gilmore zijn er vijf 'key experience-design principles' die ingezet dienen te worden om de maximale winst uit een beleving te halen (Pine & Gilmore, 1998: 102). Ten eerste moet de beleving een duidelijk thema krijgen. Zoals bijvoorbeeld de 'Waalcrossing', of 'The Bridge to Liberation Experience'. Vervolgens moeten de positieve elementen van het 'product' benadrukt worden en de negatieve elementen geëlimineerd worden. Zo wordt bijvoorbeeld het grote aantal soldaten dat overleed tijdens de Waaloversteek niet getoond, maar wordt de nadruk gelegd op de soldaten als helden. Het vierde principe heeft te maken met de zintuiglijke ervaring. Pine en Gilmore benadrukken de efficiëntie van de stimulatie van de zintuigen om de beleving rijkelijker te maken. Het citaat hierboven, waarin wordt gesproken over filmbeelden, geluiden, dansers en muziek toont dat de zintuiglijkheid inderdaad als middel wordt ingezet. Als laatste moeten er memorabilia worden aangeboden als souvenir van de beleving. In het geval van herdenkingen gebeurt dit bijvoorbeeld vooral in de vorm van boeken die over de beleving gaan. Een voorbeeld hiervan is het boek van Dorine Steenbergen: *De Oversteek: zoektocht naar 48 Amerikaanse oorlogshelden* waarin het levensverhaal van de 48 omgekomen soldaten bij de Waalcrossing is opgetekend (Steenbergen, 2013). Deze vijf principes die Pine en Gilmore noemen zijn strategieën om een herdenking zo aantrekkelijk mogelijk te maken. Zoals hierboven is uiteengezet verklaarde Willems dat intensivering van de herdenkingscultuur kan worden bereikt door de amusementswaarde van herdenkingen op te schroeven. Pine en Gilmore verklaren dat de hedendaagse postmoderne maatschappij een grote behoefte heeft aan plezier waarbij de beleving centraal staat. Het creëren van een belevingswereld door het naspelen van kenmerkende gebeurtenissen werd bij de herdenking in 2014 in grote mate ingezet. In 2014 was de belangstelling voor Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen dan ook groter dan ooit. Synchron met de steeds hoger wordende amusementswaarde in herdenkingen is ook een toename voor de interesse in het verleden te zien. Nora verklaarde al dat deze toename samenhangt met een steeds verdere afbrokkeling van een traditionele samenleving. De globaliserende maatschappij gaat snel en werkt ontwrichtend. Daarom wordt de blik steeds meer naar het verleden gericht: naar een tijd die simpel en duidelijk was. Marcel Rözer beschreef dit gevoel en legde het uit als een gevoel van nostalgie en weemoed:

Ik weet niet hoe het u vergaat, maar bij een foto van geallieerden die ons hebben bevrijd, overvallen me weemoed en nostalgie. Wat een fantastische tijd moet dat zijn geweest. Het goede won van het slechte en vanaf de bevrijding zou het alleen nog maar beter gaan... Er waren geen computers, de pastoor leek iemand die je kon vertrouwen en het woord jihad bestond alleen in een boek dat hier niemand las (De Gelderlander, 13-09-2014).

Bijzonder is dat het een nostalgie betreft naar een tijd die niet is meegemaakt door degene die dit gevoel van nostalgie heeft. Volgens Nora bezit de hedendaagse maatschappij geen eigen herinneringen meer en daarom probeert ze zichzelf historisch te duiden. Er wordt naar een betekenis gezocht in het verleden, maar die betekenis kunnen wij niet meer internaliseren want die bestaat niet meer: 'We seek not our origins but a way of figuring out what we are from what we are no longer' (Nora, 1997: 13). Op die manier wordt er nostalgie naar een tijd gevoeld waarvan we weten dat die nooit de onze kan worden. Hrvoje Čargonja bespreekt dit fenomeen vanuit Arjun Appadurai. Appadurai beschrijft in zijn boek *Modernity at Large* het begrip 'ersatz-nostalgie'. Daarmee bedoelt hij dat de hedendaagse maatschappij geen eigen nostalgie meer heeft, want de maatschappij heeft geen eigen herinneringen meer om nostalgie op te wekken. Daarom is er sprake van een 'vervangende nostalgie' (ersatz-nostalgie) – ook wel te vergelijken met de indirecte herinnering zoals Nora die beschreven heeft – die gebaseerd is op de herinneringen van anderen en daardoor slechts een inbeelding kan zijn: 'Nostalgia becomes divorced from memory affiliated with imagination' (Appadurai, 1996: 30-31, 77; Čargonja, 2011: 288). Andreas Huyssen bespreekt dit fenomeen ook in zijn essay 'Present Pasts: Media, Politics, Amnesia' en noemt dit 'ingebeelde herinneringen'. Huyssen maakt een onderscheid tussen levende herinneringen en herinneringen die indirect zijn, verkregen via het archief of via massamarketing op bijvoorbeeld herdenkingen (Huyssen, 2000: 27). Via deze laatstgenoemde herinnering, die wordt verkregen in de door Pine en Gilmore uitgelegde 'experience economy', prevaleert de beschreven ersatz-nostalgie. Appadurai verklaart dat massamarketing consumenten aanleert dingen te missen die ze nooit kwijt zijn geraakt, zo verklaart hij: 'That is, they create experiences of duration, passage, and loss that rewrite the lived histories [and] creating experiences of a loss that he or she has never suffered' (Appadurai, 1996: 77-78). Vanuit de theorie van Appadurai en Pine en Gilmore wordt duidelijk dat heropvoeringen en de hoge amusementswaarde bij herdenkingen bewust worden ingezet om ingebeelde herinneringen die een bepaald gevoel van nostalgie opwekken naar een tijd die zelf niet is meegemaakt, te creëren. De voortzetting van een geschiedenis wordt zo gegarandeerd voor de toekomst. Deze scriptie heeft laten zien dat dit door zeer veel partijen belangrijk werd geacht, maar de manier waarop dit wordt gedaan wordt niet door iedereen toegejuicht. Aan de ene kant staat een groep die vindt dat de toegenomen amusementswaarde afbreuk doet aan de verschrikkingen die de Tweede Wereldoorlog heeft teweeggebracht. Een groot bezwaar hierbij is dat negatieve componenten van een bepaalde gebeurtenis vaak weggewerkt worden en positieve elementen juist benadrukt worden. Zo tonen meerdere opiniestukken in *De Gelderlander* de verontwaardiging over het eenzijdige positieve beeld dat geschetst wordt van Operatie Market Garden en wijten zij dit vooral aan de herdenkingsindustrie die vanuit een toeristische en daardoor versimpelde visie te werk gaat (De Gelderlander, 14-06-2014; 27-09-2014). Het bewust aanwakken van een bepaald (nostalgisch) gevoel kan niet gepaard gaan met negatieve en schokkende elementen omdat er juist een verlangen moet worden opgeroepen. Aan de andere kant staat er een groep die het hoge gehalte van amusement in herdenkingen als een noodzakelijk kwaad ziet. Via vermaak kan geschiedenis immers toegankelijker worden gemaakt. Dit geldt vooral voor jongere generaties die vaak niet meer uit eerste hand het verhaal van de Tweede Wereldoorlog te

horen krijgen. Zij worden via beleving en spektakel enigszins bewust gemaakt van wat er allemaal is gebeurd tijdens de oorlog. Hirsch verklaarde al dat de *generation of postmemory* behoefte heeft aan beeldende overdrachtsvormen waarin een levendige connectie wordt bewerkstelligd. Een specifiek voorbeeld hiervan is de website www.wegnaardebevrijding.nl waarbij regionale dagbladen en omroepen de handen ineen hebben geslagen om de bevrijding van Nijmegen op een eigentijdse en multimediale wijze weer te geven (De Gelderlander, 12-09-2014). Volgens Willems, die meegewerkt heeft aan dit project, is deze website vooral tot stand gekomen om jongeren op een gemakkelijke manier kennis te laten maken met de Tweede Wereldoorlog. Willems stelt dat geschiedenis wel uit een boek te leren is, maar dat deze stof vaak zeer algemeen en vrij droog is (Interview Willems, 21-05-2015). Door te werken met een website waarop informatie op een visuele wijze wordt aangeboden en waarbij de tekst het beeld ondersteunt, is inleving beter mogelijk en op die manier wordt het verhaal van de Tweede Wereldoorlog toegankelijker. Dit is overigens niet de enige manier die de website gebruikt om het oorlogsverhaal toegankelijker te maken voor jongere generaties. Ook door het toevoegen van persoonlijke verhalen én door een koppeling te maken tussen hedendaagse gruwelijkheden en verschrikkingen uit de Tweede Wereldoorlog wordt met deze website geprobeerd jongeren te laten inleven in de horrors uit die tijd (Interview Willems, 21-05-2015)

3.4 Conclusie

Dit hoofdstuk heeft gekeken naar hoe het culturele geheugen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen gestalte heeft gekregen in de herdenking van 2014. Waar in de vorige twee hoofdstukken nog geluiden klonken over het afschaffen van de grote herdenking, daar lijkt in 2014 de twijfel voor de voortzetting totaal verdwenen. De kleine groep veteranen die in 2014 nog over is, geeft geen aanleiding voor het afschaffen van het grootschalig herdenken. Wel wordt duidelijk dat de focus verschoven moet worden. De herdenkingen moeten zich nu vooral gaan richten op de naoorlogse generatie: er wordt plaatsgemaakt voor een nieuw raamwerk van herdenken. Het nieuwe herdenken komt niet alleen voort uit de noodzakelijke focusverschuiving van de veteranen naar de naoorlogse generatie, maar heeft ook te maken met de plotselinge enorm gegroeide interesse in de Tweede Wereldoorlog. In 1994 en 2004 werden de herdenkingen ook massaal bezocht, maar bestond er wel een gematigde visie ten aanzien van de voortzetting er van. In 2014 lijkt dit geen discussiepunt meer te zijn. Waarschijnlijk houdt deze plotselinge grote interesse nog verband met een ander fenomeen. De maatschappij is tussen 2004 en 2014 met de opkomst van internet en technische snufjes enorm versneld. Meer dan ooit voelt de mens zich ontwricht en zoekt in het verhaal van de Tweede Wereldoorlog naar een soort kalmte. Er ontwikkelt zich een grote mate van nostalgie naar een tijd die we niet gekend hebben. Er wordt een hunkering gevoeld naar een maatschappij die zich kalm laat voortkabbelen. Meer dan eerder ontstaat in 2014 daarom een grote interesse in het lokale en persoonlijke verhaal omdat dit houvast gaf in een voorbijrazende maatschappij.

Tegelijkertijd met dit nieuwe raamwerk van herdenken, komt aan het licht dat visuele overdrachtsvormen het meest effectief zijn om het historische bewustzijn van de naoorlogse generatie te stimuleren. Heropvoeringen, maar ook grote herdenkingsfestijnen zijn zeer populair. De hoge

amusementswaarde wordt echter niet door iedereen gewaardeerd. Velen zien het als een afbreuk van de verschrikkingen die zich werkelijk in de oorlog hebben afgespeeld terwijl anderen deze manier van herdenken als noodzaak zien om het de herinnering levend te houden.

Conclusie

– *Niemand twijfelt aan de noodzaak van herdenkingen*

De zeventigste herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen werd in september 2014 grootschalig herdacht en uitbundig gevierd. Nog nooit bezochten zoveel mensen deze herdenking. Gekleurd door spectaculaire heropvoeringen, herdenkingsfestijnen, bevrijdingsconcerten, Market Garden wandel- en fietstochten, exposities, lezingen en foto- en boekpublicaties werd de regio Nijmegen bedolven onder de talloze activiteiten die georganiseerd werden in het licht van de herdenking. Dat met de zeventigste herdenking zo groots zou worden uitgepakt en dat zij zoveel belangstelling zou trekken, werd de twintig jaar daarvoor als een vrij onmogelijke opgave gezien. Terwijl er volgens *De Gelderlander* in 2014 niemand meer twijfelde aan de noodzaak van herdenkingen, daar bestond volgens dezelfde krant in 1994 een grote twijfel over de voortzetting ervan. Door deze discrepantie getriggerd, ben ik mij gaan afvragen waarom de perceptie is veranderd. Om hier antwoord op te krijgen ben ik een onderzoek gestart naar de cultuur van herdenken in de drie tijdvakken 1994, 2004 en 2014. Om deze herdenkingscultuur in kaart te brengen, heb ik getracht het culturele geheugen per tijdvak te duiden. Het begrip 'cultureel geheugen' is vrij complex – mede omdat het begrip in meerdere disciplines van de wetenschap wordt ingezet en daardoor op verschillende wijzen is getheoretiseerd.

In deze scriptie heb ik gebruik gemaakt van de uitleg die Jan en Aleida Assmann aan het culturele geheugen hebben gegeven. Zij kennen aan dit geheugen een stabiele basis toe, maar deze basis is wel multi-interpretabel. Voor het onderwerp van deze scriptie betekende dit het volgende. De basis van het culturele geheugen is de gebeurtenis Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. Hoe dit verhaal begrepen wordt echter, verschilt altijd. Meerdere factoren kunnen bijdragen aan de wijze waarop een verhaal uit het verleden geïnterpreteerd wordt in het heden. Het doel van deze scriptie was om het culturele geheugen van de afgelopen twintig jaar in kaart te brengen. Ik heb mij voor dit onderzoek laten leiden door de volgende hoofdvraag:

Op welke wijze wordt er in de jaren 1994, 2004 en 2014 gestalte gegeven aan het culturele geheugen waar het de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen betreft?

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag heb ik naar deze drie tijdvakken afzonderlijk onderzoek verricht. De resultaten van dit onderzoek zullen hier in de conclusie samengevoegd worden om zo met elkaar vergeleken te kunnen worden. Op basis van deze vergelijkende studie wordt een beeld geschetst van hoe het culturele geheugen in de afgelopen twintig jaar is vormgegeven.

Resultaten

Het begin van deze conclusie begint met een citaat uit *De Gelderlander*. 'Niemand twijfelt aan de noodzaak van herdenkingen', luidde het credo (De Gelderlander, 12-09-2014). Het onderzoek van deze scriptie heeft laten zien dat dit niet altijd zo is geweest. In 1994, maar nog sterker in 2004, werd door de gemeente aangekondigd dat die herdenking de allerlaatste grote herdenking zou zijn. De voornaamste verklaring die – vooral in 2004 – werd verkondigd voor het niet willen voortzetten van de herdenking was de leeftijd van de veteranen. Dit argument liet duidelijk zien waar het bij de herdenking om draaide: het eren van de nog levende veteranen en een voetstuk bieden voor andere oorlogsgetuigen. De aanwezigheid van de oorlogsgeneratie op de herdenking werd dus als van belang gezien. Toen in 1994 voor het eerst echt duidelijk werd dat deze groep in een rap tempo steeds kleiner werd, leek het een logisch gevolg om de grootte van de herdenking ook kleiner te maken. Naast deze berichtgeving zijn er in 1994 en 2004 nog twee andere constatering in Nijmegen gedaan die het culturele geheugen hebben gedefinieerd. De eerste constatering was dat bij de herdenking in beide jaren enorm groot werd uitgepakt en dat de belangstelling vanuit de bevolking groot was.

Waarschijnlijk had deze grootse aanpak van de herdenking te maken met het idee dat die keer toch de allerlaatste keer zou zijn. Zo liet het citaat in hoofdstuk 2 zien: ' Die mannen moeten we over vijf jaar echt niet nog een keer massaal laten overkomen. Dit jaar nog één keer groot, daarna klein verder. Klein wordt het vanzelf, want nu gaat het hard met het aantal overledenen' (De Gelderlander, 15-09-2004). De laatste zin toont, wat hierboven al was gezegd, dat de gedachte heerste dat de grootte van de herdenking inderdaad afhing van de grootte van de groep van oorlogsgetuigen.

De laatste constatering die was gedaan, is zeer opvallend. In 1994 werd er namelijk voor het eerst in Nijmegen bewust een herdenkingsindustrie uitgevonden die de actieve voortzetting van de oorlogsherinnering als doel had. Zoals hoofdstuk 1 heeft laten zien, werden er in 1994 voor het eerst op nationaal niveau vraagtekens geplaatst bij de vraag of er nog 'zin was in herdenken'. Deze groep, die uit organisaties zoals het Veteranenfonds bestond, zag zeker nog een zin in herdenken. Om die reden introduceerde deze groep een industrie, die op verschillende manieren de herinnering levend probeerde te houden bij een groep die de oorlog zelf niet had meegemaakt. De herdenkingsindustrie werd gekenmerkt door het actief organiseren van activiteiten waarin de opvoering van het verleden in het heden centraal stond. Het op een gemakkelijke manier naspelen van kenmerkende gebeurtenissen stond hierbij centraal. Het creëren van een authentieke belevingswereld in combinatie met amusementswaarde bleek zeer effectief te zijn om het culturele geheugen op een eigentijdse manier aan de naoorlogse generatie uit te dragen. Deze groep zag de herdenking als een effectief medium om de voortzetting van de oorlogsherinnering te garanderen en besloot daar ook actief in te investeren. In dit kader is de herdenking vergeleken met de theorie van Émile Durkheim over het ritueel. Durkheim kent aan een ritueel een herhalende praktijk toe die actief een herinnering uit het verleden doorgeeft zodat deze in het heden opnieuw geïnterpreteerd kan worden (Durkheim, 1968 [1915]: 375). In navolging van Durkheim breidt Paul Connerton deze gedachtegang uit met wat hij 'rituele heropvoeringen' noemt (Connerton, 1989: 61). Deze bewust uitgevonden traditie zorgt door het letterlijk heropvoeren (oftewel naspelen) van een gebeurtenis uit het verleden ervoor dat deze

gebeurtenis bekend blijft bij nieuwe generaties zodat de voortgang van dit verleden wordt gegarandeerd. Deze rituele heropvoeringen definiëren de herdenkingsindustrie en zijn volgens Connerton een standaard onderdeel van moderne herdenkingen.

Hoe er in 1994 en 2004 gestalte werd gegeven aan het culturele geheugen is paradoxaal te noemen. Aan de ene kant bestond er het besluit van de gemeente die de herdenking wilde afschaffen. Aan de andere kant bestond er een andere groep die de oorlogsherinnering juist actief wilde doorzetten en dit ook uitbundig nastreefde tijdens deze twee herdenkingen. In 2014, daarentegen, is er een verandering opgetreden. Waar in 1994 en 2004 nog elk jaar werd gezegd dat het de laatste grote herdenking zou zijn, daar lijkt in 2014 ineens vastgesteld te zijn dat er wel een toekomst bestaat voor een grote herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen. Tenminste, er werd niet meer openlijk getwijfeld aan de voortzetting ervan. De toekomst van de herdenking leek nu ineens niet meer bepaald te worden door het aantal veteranen, maar de focus was in 2014 verschoven naar het bezoekend publiek dat met een recordbelangstelling de herdenking in 2014 had bezocht. Vanaf de vijftigste herdenking in 1994 was er al geconstateerd dat de belangstelling voor de oorlog toenam. In het interview dat ik met Joost Rosendaal had, vertelde hij dat deze toegenomen interesse voor de oorlog te maken heeft met de verschuiving van een religieuze naar een seculiere samenleving. Rosendaal verklaart: 'Tot in de jaren 60/70 was het christelijk geloof erg belangrijk voor de waarden en normen die de samenleving bepalen. In de jaren 80/90 is dat in een rap tempo de deur uitgegoid' (Interview Rosendaal, 05-06-2015). De samenleving heeft volgens Rosendaal echter een referentiekader nodig om waarden en normen te formuleren en om zich aan te refereren. In de religieuze samenleving was er een gemeenschappelijk verhaal waar iedereen zich aan kon conformeren, maar deze verdween langzaam met de komst van de moderne samenleving. Ook Pierre Nora heeft deze veranderde maatschappij geconstateerd. Volgens hem betekende deze verandering een verlies van de directe (authentieke) herinnering. De geglobaliseerde informatiemaatschappij heeft de mens losgekoppeld van de eigen spontane herinnering waardoor de mens zich ontwricht voelt. Door het steeds meer missen van een basis, of in de woorden van Rosendaal een referentiekader, probeert de mens volgens Nora zichzelf nu te reflecteren en te duiden vanuit het persoonlijke verleden van anderen of vanuit het eigen verleden. Volgens Rosendaal biedt de Tweede Wereldoorlog een grote hoeveelheid aan verhalen en het persoonlijke verhaal is hierbij dan ook altijd populair geweest zoals we in alle drie de tijdvakken hebben kunnen zien. Deze populariteit kwam aan de ene kant voort uit de zojuist beschreven opkomende globaliserende maatschappij. De persoonlijke verhalen hadden een bepaalde aantrekkingskracht omdat ze een bepaald houvast gaven en de mens zich in deze verhalen kon inleven en herkennen. Aan de andere kant werd het persoonlijke verhaal in grote mate opgeschreven en gedocumenteerd omdat de oorlogsgeneratie dreigde uit te sterven.

In de inleiding van deze scriptie is uitgelegd dat dit onderzoek plaats krijgt binnen de theorie van het culturele geheugen van Jan en Aleida Assmann. Het culturele geheugen is begrepen als een fenomeen dat stabiel is, maar in elke tijd verschillende interpretaties kent en zich vormt naar de verlangens van de tijd. Hiermee bouwden Jan en Aleida Assmann voort op en gaven verdieping aan de theorie van de collectieve herinnering van Halbwachs. Het is echter in deze scriptie duidelijk geworden

dat de theorie van Halbwachs een interessante zijweg bevat die niet overeenkomt met wat Jan en Aleida Assmann stellen, maar wel de bevindingen in deze scriptie beter kan uitleggen. Waar Jan en Aleida Assmann het communicatieve en het culturele geheugen van elkaar scheiden, daar verklaart Halbwachs dat het communicatieve geheugen een belangrijke plek inneemt in het uitdragen van het culturele geheugen, in plaats van dat deze als twee losstaande entiteiten naast elkaar bestaan. Halbwachs verduidelijkt dit door uit te leggen dat het communicatieve en het culturele geheugen in wezen wel totaal verschillend zijn (net zoals de geest en het lichaam), maar dat verbondenheid nodig is om de respectievelijk specifiek en aspecifieke aspecten volledig tot hun recht te laten komen. Hans Blom en de 'concretisering van het abstracte oorlogsverhaal', het project '60 Jaar Vrijheid', de dagboekantekeningen van Heinz Bliss, de tentoonstelling in het Valkhof lieten zien dat het vastleggen van het communicatieve geheugen er voor zorgt dat het culturele geheugen in het heden uitgedragen wordt en dat aan de andere kant het culturele geheugen het communicatieve geheugen nodig heeft om op een effectieve wijze actief te kunnen blijven voortbestaan voor het nageslacht.

Het communicatieve geheugen bleek niet de enige effectieve manier te zijn om het culturele geheugen op een interessante wijze te blijven uitdragen. Al in 1994, met de opkomst van de herdenkingsindustrie, werd begrepen dat er veel amusement ingezet moest worden om de aantrekkelijkheid van het bezoeken van herdenkingen te vergroten. Dit vond zijn hoogtepunt bij de herdenking in 2014. De pretparkisering van het afschuwelijke oorlogsverhaal was en blijft dus nodig om belangstelling te blijven trekken. De 'generation of postmemory' zoals Marianne Hirsch de naoorlogse generaties aanduidt, heeft behoefte aan visuele overdracht, zoals bijvoorbeeld de besproken heropvoeringen, waarin sensatie, compactheid en helderheid centraal staan.

De exacte reden voor de enorme belangstelling die de herdenking in 2014 kreeg heeft dit onderzoek niet kunnen blootleggen. Ook voor de opvallende constatering waarom er in 2014 ineens niet meer getwijfeld werd aan de voortzetting van de herdenking in de toekomst is geen sluitende verklaring gevonden. Volgens Rosendaal heeft het te maken met de opkomst van het zogenoemde bevrijdingstoerisme, ook wel herdenkingstoerisme genoemd. In het collegeakkoord van de Gedeputeerde Staten wordt Gelderland al het Normandië van Nederland genoemd (Coalitieakkoord Gedeputeerde Staten, 2015-2019). Citybranding wordt dus actief ingezet. Kennelijk heeft het voortzetten van de grote herdenking economische en praktische voordelen voor de gemeente. De 'experience economy' zoals die in deze scriptie vanuit James Pine en Joseph Gilmore is uitgelegd, speelt hier wellicht een grote rol in. In deze scriptie is er geen aandacht besteedt aan het opkomend herdenkingstoerisme. De organisatie voor 'Market Garden 75' is bijvoorbeeld al in volle gang en belooft weer een groot spektakel te worden. Hier ontstaat dan ook ruimte voor een vervolgonderzoek naar de toekomst van de herdenking van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen.

Epiloog: de herdenking als *lieux de mémoire*

Deze conclusie heeft getoond dat er, naast de aankondiging van de gemeente dat de herdenking afgeschaft zou worden, in de drie onderzochte tijdvakken altijd werd gestreefd naar de voortzetting van de oorlogsherinnering. De herdenking werd als een effectief medium gezien om deze voortzetting

te garanderen. In dit licht kan de herdenking uitgelegd worden als een *lieux de mémoire*. Plaatsen van herinnering zorgen er volgens Nora voor dat de herinnering besloten blijft liggen en garanderen tegelijkertijd de voortzetting van deze herinnering door nieuwe betekenissen uit nieuwe tijden in zich op te nemen (Nora, 1997: 6-7). De herdenking is in feite een vaste aanhechtingsplaats van het culturele geheugen. Het culturele geheugen van Operatie Market Garden en de bevrijding van Nijmegen krijgt in elk tijd nieuwe betekenissen toegekend en wordt continu op een andere manieren uitgedragen. De herdenking neemt dit culturele geheugen in al zijn hoedanigheden op en draagt het keer op keer opnieuw uit. *Lieux de mémoire* staan dan volgens Nora ook open voor transformatie en kunnen zich eindeloos recyclen naar de wensen van tijd, net zoals herdenkingen dat doen. Deze scriptie heeft laten zien dat de herdenking in de afgelopen twintig jaar inderdaad verschillende vormen heeft aangenomen om het culturele geheugen zo effectief mogelijk uit te dragen. De herdenking groeit mee per generatie, per situatie en de op dat moment overheersende geloofsovertuigingen, zoals Durkheim het mooi verwoordde (Durkheim, 1968 [1915]: 386-388). Nu de oorlogsgeneratie bijna helemaal is uitgestorven, heeft dit niet het einde van herdenkingen betekent. Integendeel zelfs; de toekomst van de herdenking is niet ten einde, maar begint nu pas.

Bibliografie

Literatuurlijst

Appadurai, Arjun (1996). *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Assmann, Aleida (2008). 'Transformations between History and Memory', in: *Social Research*, Vol. 75, No. 1: pp. 49-72.

Assmann, Aleida (2010). 'Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past', in: *Performing the Past. Memory, History and Identity in modern Europe*, Karin Tilmans, Frank van Vree & Jay Winter (eds.). Amsterdam: Amsterdam University Press: pp. 35-50.

Assmann, Jan (1995). 'Collective Memory and Cultural Identity', in: *New German Critique*, No. 65, Spring – Summer 1995 [orig. 1988]: pp. 125-133.

Assmann, Jan (1998). *Moses the Egyptian: the memory of Egypt in Western monotheism*. Harvard University Press.

Assmann, Jan (2008). 'Communicative and Cultural Memory', in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*, Astrid Erll & Ansgar Nünning (eds.). New York, pp. 109-118.

Assmann, Jan (2010 [1992]). *Cultural Memory and Early Civilization*. New York: Cambridge University Press.

Blom, Hans (1994). 'Relativering en normbesef', in: *Nijmegen bevrijd, 1944-1994. De zin van herdenken*. Nijmegen: Numaga.

Bodnar, John (1994). 'Public Memory in an American City: Commemoration in Cleveland', in: *Commemorations: the politics of national identity*, John R. Gillis (ed.). Princeton: Princeton University Press.

Čargonja, Hrvoje (2011). 'Ambiguous Experience: A Contribution to Understanding Experience as Discourse', in: *Stud. ethnol. Croat.*, Vol. 23: pp. 283-308.

Connerton, Paul (1989). *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press.

Durkheim, Émile (1968 [1915]). 'Representative Rites', in: *The Elementary Forms of Religious Life*. Londen: Novello and Company, pp. 370-388.

Eliëns, Frank (1995). *Nijmegen tussen bezetting en bevrijding*. Zaltbommel: Europese Bibliotheek.

- Erl, Astrid (2011). *Memory in Culture*. Londen: Palgrave Macmillan.
- Ferron, Michela & Paolo Massa (2014). 'Beyond the encyclopedia: Collective memories in Wikipedia', in: *Memory Studies*, Vol. 7: pp. 22-45.
- Frijhoff, Willem (2011). *De mist van de geschiedenis: over herinneren, vergeten en het historisch geheugen van de samenleving*. Nijmegen: Vantilt.
- Gavriely-Nuri, Dalia (2014). 'Collective memory as a metaphor: The case of speeches by Israeli prime ministers 2001-2009', in: *Memory Studies*, Vol. 7: pp 46-60.
- Gerritsen, Simone (2006). *Verhalen die blijven: Beleefde geschiedenis in de grensregio*. Samengesteld door: Simone Gerritsen. Groesbeek: Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945.
- Halbwachs, Maurice (1925). *Les cadres sociaux de la mémoire*, gepubliceerd in: *Les Travaux de L'Année Sociologique*, Parijs: F. Alcan.
- Halbwachs, Maurice (1991 [1950]). *Het collectief geheugen*. Amersfoort: Acco.
- Hirsch, Marianne (2008). 'The Generation of Postmemory', in: *Poetics Today*, Vol. 29, No. 1: pp. 103-128.
- Huyssen, Andreas (1986). *After the great divide: modernism, mass culture, postmodernism*. Bloomington: Indiana University Press.
- Huyssen, Andreas (1995). *Twilight Memories: Marking Time in a Culture of Amnesia*. New York & Londen: Routledge.
- Huyssen, Andreas (2000). 'Present Pasts: Media, Politics, Amnesia', in: *Public Culture*. Vol. 12, No. 1: pp. 21-38.
- Janssen, Bart (2005). *De pijn die blijft. Ooggetuigenverslagen van het bombardement van Nijmegen 22 februari 1944*. Nijmegen: SUN.
- Kansteiner, Wulf (2002). 'Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies', in: *History and Theory*, Vol. 41, No. 2: pp. 179-197.
- Lademacher, Horst (1994). 'Die Realität der Zerstörung und die Schwierigkeit der Versöhnung', in: *Nijmegen bevrijd, 1944-1994. De zin van herdenken*. Nijmegen: Numaga.
- Lee, Kyung (2014). 'Fighting in the shadow of the past: The mobilizing role of vernacular memories of the 1987 pro-democracy movement in the 2008 candlelight protests in Korea', in: *Memory Studies*, Vol. 7: pp. 61-75.
- Lowenthal, David (1985). 'Knowing the Past', in: *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 185-259.

- Misztal, Barbara A. (2003). 'Durkheim on Collective Memory', in: *Journal of Classical Sociology*, Vol. 3, No. 2: pp 123-143.
- Nora, Pierre (1989). 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire', in: *Representations* 26, Spring 1989: pp. 7-24.
- Nora, Pierre (1997). 'General Introduction: Between Memory and History', in: *The Realms of Memory*, Pierre Nora (ed.). New York: Colombia University Press: pp. 1-20.
- Olick, Jeffrey, Vered Vinitzky-Seroussi & Daniel Levy (2011) 'Introduction', in: *The Collective Memory Reader*, Olick, Vinitzky-Seroussi & Levy (eds.). New York: Oxford University Press: pp. 3-62.
- Perry, Jos (1999). *Wij herdenken, dus wij bestaan*. Nijmegen: SUN.
- Pine, Joseph & James Gilmore (1998). 'Welcome to the Experience Economy', in: *Harvard Business Review*, juli-augustus 1998: pp. 97-105.
- Plate, Liedeke & Anneke Smelik (2009). *Technologies of memory in the arts*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Plate, Liedeke & Anneke Smelik (2013). *Performing memory in art and popular culture*. New York: Routledge.
- Raaijmakers, Ilse (2014). *De Stilte en de Storm, 4 en 5 mei sinds 1945*. Universiteit Maastricht (proefschrift).
- Rosendaal, Joost (2009). *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking*. Nijmegen: Vantilt.
- Rosendaal, Joost (2014). *Bevrijding in beeld. Van Neerpelt tot Wesel 1944-1945*. Nijmegen: Vantilt.
- Schneider, Rebecca (2011). *Performing remains: art and war in times of theatrical reenactment*. Londen: Routledge.
- Schwarz, Ori (2014). 'The past next door: Neighbourly relations with digital memory-artefacts', in: *Memory Studies*, Vol. 7: pp. 7-21.
- Somers, Erik (2014). *De oorlog in het museum. Herinnering en verbeelding*. Zwolle: WBooks (proefschrift).
- Steenbergen, Dorine (2013). *De Oversteek, zoektocht naar 48 Amerikaanse oorlogshelden*. Nijmegen: De Gelderlander.
- Thuring, Gerard (1991). *Market Garden Waaloversteek/Waalcrossing, Nijmegen, Holland*. Groesbeek: Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945.
- Thuring, Gerard & Allen Langdon (1994). *Ja, wij komen terug 1944-1994. Yes, we shall and will return. 505th Parachute Infantry US 82nd Airborne Division*. Groesbeek: Groesbeek Airborne Vrienden.

Van Ginkel, Rob (2011). *Rondom de stilte: herdenkingscultuur in Nederland*. Amsterdam: Bert Bakker.

Van der Laarse, Rob & Frank van Vree (2009). *De dynamiek van de herinnering : Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*. Amsterdam: Bert Bakker.

Van de Reijt, Maud (2010). *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*. Amsterdam: Bert Bakker.

Van Woerkom, Margitka (1994). *En toen vielen de bommen! Herinneringen aan het bombardement op Nijmegen, 22 februari 1944*. Samengesteld door: Margitka van Woerkom. Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.

Krantenartikelen

Inleiding:

Bak, Jaap (2014). 'Klokslag 18.20 uur komt de 'Spit'', in: *De Gelderlander*, 26 september 2014: 31.

Beukering, Mia (2015). 'De pijn van 1944 te lang genegeerd', in: *De Gelderlander*, 21 februari 2015: 23-24.

Graat, Harm (2014). 'Een bijna vergeten crash', in: *De Gelderlander*, 24 september 2014: 24-25.

Jaspers, Rob (2014). 'Slechts één dag vrijheid', in: *De Gelderlander*, 23 september 2014: 26-27.

S.n. (2014). 'De bevrijding verveelt nooit', in: *De Gelderlander*, 12 september 2014: 12.

Willems, Michiel (2014). 'September '44 leeft meer dan ooit', in: *De Gelderlander*, 22 september 2014: 1.

Hoofdstuk 1:

Maas, Thed (1994). 'De vrede bleef in het Lagewald bewaard', in: *De Gelderlander*, 10 september 1994: 49, 52.

S.n. (1994). 'Vele duizenden veteranen bij herdenking: Record-belangstelling activiteiten rond bevrijding in september', in: *De Gelderlander*, 15 januari 1994: 21.

S.n. (1994). 'Veteranen komen vroeg: Eerste deel van herdenkingen was eigenlijk niet gepland', in: *De Gelderlander*, 3 juni 1994: 17.

S.n. (1994). "'Corridor Tour' wordt ongekend: Nog nooit zijn er zoveel antieke oorlogsvoertuigen bijeen gebracht', in: *De Gelderlander*, 26 augustus 1994: 13.

S.n. (1994). 'Jo Baumann vergeet de geur van puin nooit', in: *De Gelderlander*, 10 september 1994: 65.

- S.n. (1994). 'Groesbeek klaar voor luchtdoop', in: *De Gelderlander*, 16 september 1994: 16.
- S.n. (1994). 'Veteranen geven les', in: *De Gelderlander*, 17 september 1994: 3.
- S.n. (1994). 'Extra katern: Market Garden', in: *De Gelderlander*, 19 september 1994: 13.
- Van Beek, Hélène (1994). Zonder titel, in: *De Gelderlander*, 9 juli 1994: 37.
- Van Beek, Hélène (1994). 'Ik wilde rust, warmte en wat te eten', in: *De Gelderlander*, 10 september: 61.
- Willems, Geert (1994). 'Gesneuvelden krijgen een gezicht', in: *De Gelderlander*, 3 juni 1994: 17.
- Willems, Michiel (1994). 'De laatste slag op kunst-hartkleppen', in: *De Gelderlander*, 15 september 1994: 8.

Hoofdstuk 2:

- Ariaans, Joost (2004). 'Herdenken en de kracht van eenvoud', in: *De Gelderlander*, 4 mei 2004: 3.
- Bliss, Heinz (2004). 'Amerikaanse gevangenen kregen erwtensoep', in: *De Gelderlander*, 18 september 2004: 21.
- Kemperman, Peter (2004). 'Para's, krakend en wel, weer geland', in: *De Gelderlander*, 15 september 2004: 3.
- Peeters, Hans (2004). 'Verstilde wereld van september 1944', in: *De Gelderlander*, 5 februari 2004: 2.
- S.n. (2004). 'Nog één keer grote herdenking Market Garden', in: *De Gelderlander*, 10 juni 2004: 4.
- S.n. (2004). 'Een slag voor het nageslacht', in: *De Gelderlander*, 10 september 2004: 35.
- S.n. (2004). 'Commentaar', in: *De Gelderlander*, 17 september 2004: 5.
- S.n. (2004) 'Tussen de regels', in: *De Gelderlander*, 18 september 2004: 16.
- S.n. (2004). 'De kwestie', in: *Brabants Dagblad*, 21 september 2004: geraadpleegd via zoekstelsel Lexis Nexis.
- S.n. (2004). 'Dagboek van een Fallschirmjager', in: *De Gelderlander*, 24 oktober 2006: 1.
- Van Huët, Bob. 'Je voelt dat dit echt de allerlaatste keer is', in: *De Gelderlander*, 17 september 2004: 1.

Hoofdstuk 3:

- Bak, Jaap (2014). 'Klokslag 18.20 uur komt de 'Spit'', in: *De Gelderlander*, 26 september 2014: 31.

- Bruinsma, John (2014). 'Nooit een brug te ver', in: *De Gelderlander*, 20 september 2014: 8-9.
- Graat, Harm (2014). 'Een nieuwe Waaloversteek, onder mitrailleurvuur, als 3D-ervaring, in: *De Gelderlander*, 22 september 2014: bijlage 'wegnaarbevrijding.nl'.
- Graat, Harm (2014). 'Een bijna vergeten crash', in: *De Gelderlander*, 24 september 2014: 24-25.
- Houtappels, Frank (2014). 'Elke dag even aan '44 denken', in: *De Gelderlander*, 10 september 2014: 21.
- Ploeg, Harry van der (2014). 'Slag om Arnhem is een mythe', in: *De Gelderlander*, 14 juni 2014: 37.
- Rözer, Marcel (2014). 'Herdenken', in: *De Gelderlander*, 13 september 2014: 27.
- Sande, Loek van der (2014). 'Market Garden niet meer dan een reeks fouten', in: *De Gelderlander*, 27 september 2014: Editie Rivierenland, katern Opinie.
- Segeren, Roeland (2014). 'Landing Waco is ingezet', in: *De Gelderlander*, 20 augustus 2014: 29.
- Segeren, Roeland (2014). 'Maisvelden vol met para's', in: *De Gelderlander*, 19 september 2014: 6-7.
- S.n. (2014). 'De bevrijding verveelt nooit', in: *De Gelderlander*, 12 september 2014: 12.
- S.n. (2014). 'Bevrijdingsfestival rondom de Vasim', in: *De Gelderlander*, 18 september 2014: 35.
- S.n. (2014). 'Colonne bespeelt bevrijdingsgebied', in: *De Gelderlander*, 22 september 2014: 11.
- S.n. (2014). "'Market Garden 75' wordt straks minder kransen en meer beleving', in: *De Gelderlander*, 22 september 2014: 2.
- Willems, Geert (2014). 'Groesbeek is nu al terug in 1944', in: *De Gelderlander*, 15 september 2014: 14.
- Willems, Michiel (1994). 'De laatste slag op kunst-hartkleppen', in: *De Gelderlander*, 15 september 1994: 8.
- Willems, Michiel (2014). 'September '44 leeft meer dan ooit', in: *De Gelderlander*, 22 september 2014: 1.

Digitale bronnen

- Raaijmakers, Ilse (2014). 'Essentie van 4 en 5 mei bestaat niet', in: *historiek.net*, door: Yuri Visser.
<http://historiek.net/?taxonomy=author&term=cap-ilse-raaijmakers>. (geraadpleegd op 12 maart 2015).
- Rens, Lisa van (2014). 'Persoonlijke verhalen bij ontmoetingen in oorlogstijd'.
<http://www.nijmegencultuurstad.nl/nieuws/persoonlijke-verhalen-bij-ontmoetingen-oorlogstijd>
(geraadpleegd op 26 juni 2015).

Reulink, Niek & Leonie Lindeman (2005). *Kwalitatief onderzoek*.

[http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20\(2005\)/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf](http://www.cs.ru.nl/~tomh/onderwijs/om2%20(2005)/om2_files/syllabus/kwalitatief.pdf) (geraadpleegd op 23 augustus 2015)

S.n. (2014). 'Ontmoetingen in oorlogstijd'.

<http://www.museumhetvalkhof.nl/tentoonstellingen/terugblik/1556-ontmoetingen-in-oorlogstijd.html> (geraadpleegd op 26 juni 2015).

S.n. (2015). 'Weg naar de bevrijding'. <http://www.wegnaardebevrijding.nl/> (geraadpleegd op 17 augustus 2015).

Verschuren, Piet & Hans Doorewaard (2007). 'De casestudy', in: *Ontwerpen van een onderzoek*. Den Haag: Boom Uitgevers. Geraadpleegd via de Elektronische Radboud Bibliotheek.

http://radboud.bibliotheek.budh.nl.proxy.ubn.ru.nl/boek/9789059314962/bju30070941.23072307230720_0333 (geraadpleegd op 23 augustus 2015)

Interviews

Telefonisch interview Michiel Willems. (20 mei 2015) Nijmegen.

Telefonisch interview Wiel Lenders. (9 juni 2015) Nijmegen.

Interview Joost Rosendaal. (5 juni 2015) Nijmegen.

Coalitieakkoord & Raadsbesluit Gemeente Nijmegen

Voorstel aan de raad. Raadsbesluiten Gemeente Nijmegen, 14 juli 2004.

Ruimte voor Gelderland. Coalitieakkoord 2015-2019 Gedeputeerde Staten. Te raadplegen via:

<http://www.gelderland.nl/coalitieakkoord>.